

A múlt, mint tapasztalat. A kisebbségből többségbe került erdélyi magyar politika szemléletváltása, 1940–1944

Bárdi Nándor

Ez a tanulmány arra keresi a választ, hogy az (észak)erdélyi magyar kisebbségi elit politikai ideológiája és stratégiája miként változott meg a második bécsi döntés után. Mindezt két témakörön keresztül szeretném vizsgálni: a nemzetiségpolitika terén és a zsidókérdésben kialakított álláspont révén. Mindezek tárgyalása előtt azonban át kell tekintenem az Erdélyi Párt önszemléletének kereteit is.

Nem foglalkozom részletesen az Erdélyi Párt történetével és Észak-Erdély társadalmi, gazdasági átalakulásával.¹ A párt eddig elő nem került iratanyagának hiányában a tanulmányomban hírlapokra (*Ellenzék, Keleti Újság*), parlamenti megnyilatkozásokra és egyéb publikált forrásokra támaszkodtam.

Kulcskérdésem, hogy a 22 éves romániai kisebbségi helyzetben szerzett tapasztalatok hogyan alakították a többségi helyzetbe került politikai elit társadalmi és politikai nézeteit. Mire használták ezeket az élményeket, illetve hogyan dolgozták ezt fel a nyilvánosságban, a közös nemzeti emlékezetbe integrálva?

1. AZ ÖNSZEMLÉLET KERETEI

1.1. A 20. századi erdélyi magyar politika 1944-ig négy meghatározó politikai intézményében dolgozott ki jövőképeket és érdekérvényesítő stratégiákat. Az *Erdélyi Szövetség* (1914–1918) mint politikai nyomásgyakorló csoport az erdélyi magyar szupremácia megőrzése érdekében nagy állami beruházásokat (telepítés, iparfejlesztés) és a vegyes lakosságú régiókn belül a magyar lakta területek (Székelyföld) kiemelt fejlesztését helyezte a középpontba. Erdély gazdasági, katonai és nemzetiségpolitikai megsegítését, mint a magyar állam biztonságpolitikai kulcskérdését jelenítették meg.² Az impériumváltás után – néhány hónapig a Magyar Szövetség, majd 16 évig – az *Országos Magyar Párt* (OMP, 1922–1938), mint a romániai magyar közösség egészének reprezentánsa, kisebbségi pártként működött. A párt vezetői-sa-

ját, informális köreikben—a magyarság pozícióinak megőrzésében, nagymagyar szemléletben gondolkodtak. Bízta abban, hogy a nemzetközi erőviszonyok megváltozásával Erdély állami hovatartozását is újra rendezni lehet. Kifelé, illetve nyilvánosan saját társadalmuk irányában a nemzeti autonómia igényét fogalmazták meg. Választott képviselőik által irányítva, saját intézményeiken keresztül ajánlották megoldhatónak a romániai magyarság integrációját. A magyarság, mint nemzeti közösség kollektív jogainak elismerését és ebből adódóan a nemzeti, illetve székely önkormányzatiság megvalósításának igényét az 1918-es gyulafehérvári határozatokra és az 1919-es kisebbségvédelmi szerződésre alapozták. S mindezek nemzetközi érvényesítésére a Nemzetek Szövetségének kisebbségvédelmi rendszerét használták fel.

A kényszerűen a sérelmekre koncentráló OMP a román nemzeti mozgalom 1918 előtti követeléseire, a nemzetközi kisebbségvédelmi normákra és a liberális jogállamiság alapelveinek számonkérésére helyezte a hangsúlyt politikai küzdelmeiben. A magyar diplomácia is ezeknek az alapértékeknek az érvényesítését kérte számon a román kormányzatoktól. A harmincas évek végéig az OMP vezetői a saját társadalmukról, mint politikailag egységes, de társadalmilag rétegzett, regionális sokféleséggel bíró szerkezetről gondolkodtak a Tisza István politikájához kapcsolódó liberális-konzervatív alapokon.³ A *Magyar Népközösség* (MN, 1938–1940), amely a királyi diktatúra időszakában jött létre, az egyetlen romániai korporatív politikai szervezeten, a Nemzeti Újjászületés Frontján belül próbálta megszervezni a magyarságot, mint etnikai-kulturális közösséget. A harmincas évek nemzeti intézményi összezárkózásának folyamatából a Népközösséget vezető új elit (EMGE, Hitel kör, Bánffy Miklós köre) körében új nyelv és nemzetközösségi stratégia alakult ki.

Miközben magától érthető módon, a maguk köreiben bíztak a kisebbségi helyzetet megszüntető revízióban, saját társadalompolitikai stratégiát fogalmaztak meg. Ennek lényege a nemzetileg szervezett társadalmon belül az osztályellentétek lebontása az új társadalmi szervezetek (pl. Tízesek szervezet, szövetkezetek) és a nemzetnevelés révén. Az egyosztályú társadalom jövőképe közel állt a magyarországi reformkonzervatív ifjúsági mozgalmakhoz és a részben abból kibontakozó hivatásrendiséghez. Kulcskérdésnek tartották az új magyar középosztály és értelmiség megteremtését. Az ipari és gazdasági pályákra való orientálódás és a felnőttképzés állt az elgondolások középpontjában. Fokozatos, generációkon átívelő társadalmi mobilitásban gondolkodnak. Az egyházi iskoláztatáson (kollégiumi nemzetnevelésen) keresztül új falusi intelligencia megteremtését, majd ezek gyerekeiből az új városi középosztály és értelmiség létrejöttét remélték. Az utóbbi réteg hiva-

tását, a nemzeti társadalom szolgálatában, a közösségi érdekeknek alárendelt életpályákban látták.⁴ Az 1940–1941-ben létrehozott *Erdélyi Párt* (EP) reformkonzervatív ideológiája megpróbálja mindhárom előbbi hagyományt ötvözni: saját régiójának pozíciókat és forrásokat szerezni az észak-erdélyi magyarság megerősítésére; fenntartani az észak-erdélyi magyarság feletti politikai integrátori szerepet, megőrizve a nemzeti és nem politikai értékek szerinti önszerveződést; s közben a korporatív nemzeti társadalompolitika jegyében próbálják újraszervezni társadalmukat.

1.2. Észak-Erdély átalakulása, az Erdélyi Párt és a budapesti kormányzati politika szétválaszthatatlanul összekapcsolódik. Ha töréspontokkal korszakolni akarjuk az adott éveket, akkor közigazgatási szempontból hat időszakot különíthetünk el: a második bécsi döntés és a magyar csapatok bevonulása közti néhány napot (1940. augusztus 30-tól 1940. szeptember 11-ig); az észak-erdélyi katonai közigazgatás időszakát (1940. szeptember 11-től 1940 november 26-ig); a polgári közigazgatás korát Magyarország német megszállásáig (1944. március 19-ig); majd ezt követően a Sztójay-kormány időszakát, amely az észak-erdélyi főispánok egy részét lecserélve háborús végjátékot folytatott; végül az ezt követő Lakatos-kormány hónapjait, amelyre a román kiugrás nyomta rá a bélyegét, illetve a szovjet csapatoknak a fokozatos előrenyomulása az észak-erdélyi hadműveleti területen (1944. október elejéig, amikor a szovjet csapatok megszállták Kolozsvárt is). Ezek közül igazából – az impériumváltáson túl – a polgári közigazgatás bevezetése és a román kiugrás utáni helyzet jelentett igazi változást. Az adott időszak kormányváltásai nem tekinthetők töréspontoknak, hiszen az Erdélyi Párt a régió politikai ügyeiben 1944. március 19-ig meghatározó szerepet játszott.⁵ Így tehát a közigazgatási változások mellett a regionális érdekérvényesítést folytató Erdélyi Párt történetét meghatározó szakaszokkal lehet megragadni a politikai változásokat.

Az első időszak, a párt létrejötte, 1940. októberétől 1941 májusáig tartott. A 385 fős budapesti képviselőházban 260 választott és 125 behívott képviselői hely volt. Ebből – az 1940. XXVI. tc. felhatalmazása alapján – 63 képviselői helyet (48 magyar, 3 német és 12 román) biztosítottak az Észak-Erdélyből behívottaknak.⁶ A 45 behívott erdélyi magyar képviselőből alakult meg 1940. november 14-én az Erdélyi Magyar Képviselők Pártonkívüli csoportja kormánytámogató programmal. A csoport elnöki tanácsát Pál Gábor, a behívott erdélyi képviselők csoportjának vezetője; gróf Teleki Béla, az EMGE – a legnagyobb erdélyi tömegszervezet – vezetője; és Ember Géza szatmári földbirtokos, a miniszterelnök bizalmi embere alkotta.

Teleki Pál eredeti elképzelése szerint a reintegráció, és a nemzetiségpolitikai célok elérése érdekében, Erdély kérdését ki kell venni a pártpolitikából.⁷ Ezt azonban az épp 1940 októberében kormányzó Magyar Élet Pártjából kivált Imrédy vezette Magyar Megújulás Pártja, a nyilas pártok és az SZDP sem fogadták el. Kolozsvárt pedig Bethlen György és Pál Gábor az Országos Magyar Pártot szerette volna újrászervezni, majd miután ez lekerült a napirendről, a Magyar Népközösség volt aktivistái az Erdélyi Magyar Szövetség, mint nem politikai, hanem társadalmi ernyőszervezet létrehozását tervezték. Ez azonban 1941 első hónapjaiban része lett az Erdélyi Párt (EP) tagozatainak. Egyedül a kolozsvári Tízes Szervezet működött külön szervezetként, de az EP kolozsvári tagozatának keretein belül, 1944-ig.⁸ A különböző pártok erdélyi szervezkedése azzal a veszéllyel járt, hogy ezzel a kormány erdélyi befolyása csökken. Ezért az 1940. december 13–15-i erdélyi képviselői értekezleten döntöttek az Erdélyi Párt létrehozása mellett. Majd, a megyei tagozatok létrehozása után 1941. május 28-án került sor a kolozsvári zászlóbontásra és a vezetők megválasztására. A párt elnökévé Teleki Bélát választották, ügyvezető alelnök Albrecht Dezső, a parlamenti csoport vezetője Ember Géza és a csíki székelység reprezentánsa Kolumbán József lett. A párt főtitkára Mikó Imre és a pénztárosa Vita Sándor Albrechtel együtt a *Hitel* folyóirat köréhez tartozott. A behívott 50 erdélyi magyar képviselőből⁹ 36-an tartoztak az EP-hoz, 7-en a Magyar Élet Pártjába léptek be, 1 Imrédyista, 1 képviselő pedig a kiscgazda frakció tagja lett, 5-en párton kívüli képviselőként tevékenykedtek. (Köztük Bethlen György az OMP volt elnöke és Pál Gábor, aki 1940 decemberében lépett ki az EP frakciójából.) Az EP-i új frakció létrehozása a parlamenti erőviszonyokat nem módosította, mert a ténylegesen 369 tagú képviselőházban 221 helye volt a MÉP-nek. Tehát eleve megvolt a parlamenti többsége a kormánytámogató EP, a Néppárt és a kárpátaljai képviselők nélkül is. Az EP 1942. januárjára 700 helyi szervezettel és 243 500 taggal rendelkezett. A magyarországi pártoktól eltérő módon az EP budapesti irodája – folytatva a kisebbségi viszonyok között kialakult rendszert – döntően a regionális ügyek, a minisztériumi kijáráások, ajánlások intézésével foglalkozott.¹⁰

A párttörténet második szakasza 1942. februárjáig tartott, amikor Bárdossy miniszterelnök szerette volna a MÉP-be integrálni az erdélyi képviselőket. Ennek érdekében az EP vezetőinek megkérdezése nélkül újabb erdélyi képviselőket hívott be, de néhány napon belül kénytelen volt visszakozni és az EP-hez tartozó újabb képviselőket behívni.¹¹ A konfliktust végül a MÉP és az EP közti pártszövetséggel, illetve annak júniusi megújításával oldották fel.¹² A két párt közötti megállapodás értelmében Bárdossy miniszterelnök pártvezérségét az EP is elfogadta. Megegyeztek abban, hogy a tör-

vényjavaslatokról a két párt egységes álláspontot alakít ki. S ami talán a legfontosabb: a MÉP nem szervezkedik Erdélyben. Teleki Béla, az EP vezetője, a pártszövetség megkötése alkalmából adott nyilatkozatában sokadszor emelte, ki, hogy az EP létrehozásának eleve az volt a célja, hogy Erdélyt távol tartsa a pártpolitikától és megőrizze a kisebbségben kialakult magyar egységet.¹³ Az EP lapjának számító *Ellenzék* a Délvidékről behívott képviselőcsoport MÉP-be való testületi belépésével szemben azt hangsúlyozta, hogy míg eddig a kormányzat „egy történelmileg megkárosult magyar tömeget látott az erdélyiekben. Mától kezdve azonban a kormánypárt is az élet minden vonalán belső kérdésként kezeli az erdélyi magyarság törekvéseit és kívánságait.”¹⁴ Itt lényegében az történt, hogy az erdélyi politikai élet integrálása érdekében az EP az országos ügyekben alárendelte magát a kormányzatnak. Ezt a pártszövetséget a Bárdossyt miniszterelnökségben és a pártvezérségben felváltó Kállay Miklóssal 1942. júniusában megerősítették. Kállay többször járt Erdélyben és nagy ívű fejlesztési programokat jelentett be, de a háborús körülmények között ezek megvalósítására már nem sok esély mutatkozott.

Az EP történetének harmadik szakasza is a világháborús viszonyokhoz, nevezetesen az 1943 őszen a szovjet és az olasz fronton bekövetkezett változásokhoz kapcsolódik. Teleki Béla az EP szeptember 12-i, kolozsvári nagygyűlésén elmondott beszédében kifejtette, hogy a világháború *nem világnézeti harc, hanem hatalmi érdekek körül forog*. S ebből adódóan a háború utáni tárgyalásokban nem az adott politikai rendszer, hanem az aktuális hatalmi pozíció fog számítani. Ezért fontos az egység megőrzése, mert ettől függ, hogy milyen fegyveres és lelki erőt képvisel az ország. Így bírálja azt a helyzetet, hogy a zsidókérdést a bal- és a jobboldal közti központi kérdéssé tették. A pártelnök szerint a jobboldali pártok abban hibásak, hogy „ezt a harmadrendű kérdést a megbízható magyarság ismérvévé tették.”¹⁵ A másik oldal hibája pedig abban áll, hogy a demokrácia feltételének tekintik a győri beszéd óta a zsidókérdésben történtek visszacsinálását. Mindezeket a közös nemzeti érdek írja felül. A saját pártját e stratégia képviselőjének tekinti. „Erdélyben nem a politizálás a fontos, hanem az építés, a magyarság megerősítése. Igenis büszkék vagyunk arra, hogy Erdélyben depolitizáltuk a tömegeket, hogy politikai nyugalmat teremtettünk. Pártunkat magát sem fogtuk fel a napi értelemben vett politikai pártnak, hanem magyar munkaközösségnek.”¹⁶

Ez a beszéd több szempontból is fordulópont. Egyrészt, még néhány nappal a nagygyűlés előtt is újabb kolozsvári intézményi igények jelentek meg: Erdélyi Tudományos Akadémia, Erdélyi Magyar Rádió, műegyetem építés, szakképesítést adó középiskolai hálózatépítés stb. Amikor azonban szept-

tember 16-án a miniszterelnök fogadta az EP küldöttségét, már szó se volt ezekről a kérdésekről, hanem integrációs ügyekről tárgyaltak (iparendé-lyek felülvizsgálata, munkásügyek, tisztviselők és nyugdíjasok, agrárkérdések, politikai szervezkedések felülvizsgálata).¹⁷ Másrészt, a kolozsvári nagygyűlésen felszólalt Tamási Áron is, aki azt kérte, hogy az EP teremtsen ahhoz megfelelő kereteket, hogy a szellem emberei elkészíthessék az egységes és igazságos nemzeti társadalom tervét, amelyben a dolgozó tömegek jogait a sajátos magyar szellemiség biztosíthatná.¹⁸ A balra szövetségeseket kereső kolozsvári nyitást az is jelzi, hogy Mikó Imre nyilvánosan válaszolt az illegálitásban bujkáló Józsa Béla névtelen levelére.¹⁹ Ezt követően a munkáskérdés a párt egyik kulcstémájává vált.²⁰ Ugyanekkor előadásorozatot indítottak Kolozsvárt a Tízes Szervezetben, ahol az Erdélyi Párt képviselői (a *Hitel* c. folyóirat szerzői) a legfontosabb erdélyi társadalompolitikai kérdésekről tartottak összefoglaló előadásokat.²¹

A negyedik töréspont Magyarország német megszállásához kapcsolódik. Az erdélyi regionális kérdéseknél sokkal fontosabbá vált a megszállókhoz való viszony, miközben a front Erdélyhez közeledett és előbb-utóbb várható volt a román átállás. Ebben a helyzetben az Erdélyi Párton belül két csoport alakult ki. Az Albrecht Dezső meghatározta csoport továbbra is kitarított a kormánytámogató álláspont mellett. Egy Bárdossy vezette jobboldali egységfront létrejöttében, valamint a szovjet–angolszász ellentétek közeli kirobbanásában és a német győzelemben bíztak. Nyár végétől pedig Erdély kiürítését szorgalmazták. A másik, Mikó Imre, Vita Sándor, Demeter Béla, Szász István meghatározta kör elutasította a Sztójay-kormánnyal az együttműködést, a passzivitás felé hajlott. A budapesti németellenes ellenzékkel próbált kapcsolatokat kiépíteni, de miután ezeket a Gestapo letartóztatta, erre nem volt lehetőség. Így az erdélyi baloldal és a Békepárt képviselőivel kezdtek tárgyalásokat egyfajta erdélyi egységfront kialakítása, az erdélyi magyarság helyben maradása, javainak megőrzése érdekében. Döntően a mielőbbi magyar kiugrást szorgalmazták.²² Teleki Béla márciusban még bízott a Sztójay-kormánnyal folytatott tárgyalásokban, majd Horthyt próbálta meggyőzni a fegyverszünetről. A Lakatos-kormányba, amely már a román kiugrás (1944. augusztus 23.) után alakult meg, tárcát ajánlottak a számára, de ezt csak akkor fogadta volna el, ha azonnal fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményeznek. Mikó Imre még márciusban lemondott az EP budapesti irodájának vezetéséről – amelyet Albercht Dezsőnek adott át – és hazatért Kolozsvárra. László Dezső, az EP társadalompolitikai szakértője pedig a megszállás másnapján írt Kossuth cikkével egyértelműen a nemzeti függetlenség mellett állt ki.²³ Vita Sándor az EP gazdaságpolitikusa az *Ellenzék* c. napilapot az egységfront szolgálatába állította László Gyula, Nagy József,

Szabédi László, Tamási Áron, Végh József, Venczel József publicisztikájával. Ezzel szemben a *Keleti Újság* sokkal inkább a kormányálláspont képviselője volt. A megszállás és Telekiék sikertelen kormánytámogató tárgyalásai következtében Észak-Erdély 6 megyéjében új – nem az EP köreihez tartozó – főispánokat neveztek ki.²⁴ Az Erdélyi Párt-i képviselők utolsó közös akciója az volt, hogy valamennyien honvédelmi szolgálatra jelentkeztek.²⁵

Az ötödik töréspont 1944. augusztus 23-hoz, a román kiugrással egy időben megalakuló kolozsvári Erdélyi Magyar Tanácshoz kapcsolható. Ebben az Erdélyi Párt, a Békepárt, a szakszervezetek, az egyházak és az erdélyi társadalmi-gazdasági egyesületek képviselői vettek részt. A Tanács emlékiratban fordult Horthyhoz a mielőbbi fegyverszünet érdekében.²⁶ Teleki a kormányzónál, Mikó és Vita Sándor a kormány tagjainál jártak el a fegyverszünet és a javak helybenhagyása érdekében. A szeptember 10-i román fegyverszünet ugyanis a bécsi döntés semmisé nyilvánítása mellett csak arról szólt, hogy Románia „Egy részét, illetve nagy részét” kapja meg. Mikó értelmezésében mintegy felkínálták a csatlakozás lehetőségét „a demokrácia frontjához, még kaptok valamit Erdélyből, ha nem úgy, ne számítsatok semmire!”²⁷ Ugyanakkor Kolozsvárt az EP és a Békepárt tárgyalásainak eredményeként ellenállási akciókra került sor: „a kommunista foglyok kiszabadítása a kolozsvári ügyészségi fogházból, egyes zsidó személyek kivételezése a deportálások idején, a városi őrség megszervezése a németek rombolásának megelőzésére, a munkásság felfegyverzése, a vagyontárgyak Budapestre hurcolásának megakadályozása, egyes baloldali vezetők számára egyéni felmentések kieszközlése a katonai parancsnokságnál, az általános bevonulási parancs szabotálása és egy olyan szervezet létesítése, mely a szovjet haderő bevonulásáig a városban a közrendet fenntartja.”²⁸ Mindez már egy hadműveleti területen játszódott, ahol a kormány 1944. szeptember 1-vel Bethlen Bélát – a német megszállás után hivataláról lemondott – Szolnok-Doboka megyei főispánt bízta meg kormánybiztosként, aki október 10-ig, a második magyar hadsereg kivonulásáig, együttműködött a kolozsvári erdélyi párti ellenállókkal.

A párttörténeti keretek mellett az Erdélyi Párt stratégiáját és vezetőinek küldetésstudatát foglalja össze Mikó Imrének a román kiugrás napján megjelent *Erdély ügye* c. írása: „Az, aki Erdély képviselőjében, mint író, mint társadalomszervező, mint politikus jelentkezik, csak akkor lehet hű országrésze hagyományaihoz, ha nem azt utánozza, amit nála okosabbak vagy oktalanabban másutt kitaláltak, hanem ha önmagát adja, ha abból az örökségből merít, amit Erdély a magyar életben mindig jelentett. Mi lett volna az erdélyi irodalomból, ha íróink a megszállás alatt a trianoni neobarokkot utánoz-

zák és nem az erdélyi múltból, a székely népiségből, a fajok közötti kölcsönhatásokból merítik az ihletet s ezáltal új színnel gazdagítják az irodalomnak az egész magyar glóbuszt átfogó szivárványát? Mi lett volna Erdély politikai képviselőségéből, ha a hatalom egy tál lencséjéért vagy a meddő ellenzéki népszerűtlen csillogó köveiért áruba bocsátja annak az országrésznek minden érdekét és értékét, amelynek csak egy része és az is koldussorban tért vissza a Szent Korona védelme alá? Bizonyára az történt volna, ami a Felvidékkal: rövid pünkösdi királyság után eloszlott volna, mint a buborék, képviselői az ellenzéken vagy a kormány oldalán fújnák a második szólamot és a magyar politikai élet ismét szegényebb volna egy eredeti, pótolhatatlan színnel. Aki Erdély ügyével eljegyezte magát, annak a vállán nagyobb teher nyugszik, mint azén, aki a politikát a hatalomért különböző jelszavakkal folytatott versenyfutásnak tekinti, ahol a hatalom jelvényeit stafétszerűen adhatja át az egyik résztvevő a másiknak. Az Erdélyért folyó perben még csak rész ítéletet hoztak, s mi egyre közeledünk az utolsó ítélethez, amikor mindent meg lehet nyerni, vagy mindent el lehet veszíteni. Ne azt kérjük számon Erdély politikai képviselőitől, hogy részt vett-e ebben vagy abban a kormánybuktató akcióban, hogy csatlakozott-e vagy sem a diadalmasnak látszó korszellemhez, hanem azt, hogy hangot adott-e annak, ami Erdélyben fáj, hogy megtett-e mindent Erdélyben a magyar erő felfokozása érdekében? Mert ezen múlik – oh nem a kormányok, rendszerek, világnézetek, hanem ennél sokkal több – Erdély sorsa. ... Ezért ne csodálkozzék senki rajtunk, ha a legnyomorultabb szórványgyermek jobban érdekel, mint a leghangosabb politikai nagyság, ha nem azzal törődünk, hogy a másik párt mit csinál, hanem azzal, hogy a másik nemzetiség mire készül, ha percemberek kísérletezéseibe nem társulunk be, hanem ott igyekszünk üstökön ragadni a sorsot, ahol érzük. Sohasem feledkezve meg arról, hogy Erdély ügyével az egyetemes és örökkévaló magyar ügyet szolgáljuk.”²⁹ Erdély ügye tehát nem pártkérdés, hanem nemzeti ügy és ennek rendelik alá a politikai törekvéseket. Ezzel együtt teremődik meg a nemzetpolitikus szerep, amely a nemzetépítő pozíciójából értelmezi saját tevékenységét és a társadalmi jelenségeket is. A következőkben a „nemzethez” való viszony 1940 utáni erdélyi magyar átértelmezését vázolom.

1.3. Az első világháború után Romániához került magyarság számára a magyar nemzetállam elvesztése azzal járt, hogy az otthon, illetve *a szülőföld és a haza fogalma szétoált*. Ez utóbbi a magyar etnokulturális közösséget és ezzel együtt Magyarországot, valamint a magyar államiságot jelentette. Bánffy Miklós 1942-es visszatekintése szerint, a haza csak a magyar hazát jelenthette a kisebbségi viszonyok között is.³⁰ Kós Károly a *Termés* szerkesztőinek kérdésére – időszerű-e az erdélyi gondolat? – Teleki Pált idézve vála-

szolt: „Ennek az egységes dunamedencei tájnak kicsinyben mása a bennefoglalt Erdély: történelmi szerepében és történelmi sorsában is. De teljesebben az, előretolt állása, tökéletes zártsága és jobb védekezési lehetőségei következtében. S amiképpen hasonmása földrajzilag és geopolitikailag, úgy fokozottabban hasonmása életformák és népek összefogásában, amint azt Szent István elgondolta és Erdély kálvinista magyar fejedelmei megvalósították az Erdélyt lakó magyar, székely, szász és román népek megfelelő kormányzásában, valamint a vallások és lelkiismeret szabadságának biztosításában. ...”³¹ Itt Kós, a Teleki idézet mögé bújva, ugyanúgy érvel mint Makkai Sándor a húszas években, amikor az erdélyi szellemiséget *a magyar lélek legpozitívabb megnyilvánulásaként* értelmezi.³² Ezt fejlesztette tovább László Dezső az Erdélyi Párt szükségességéről szóló előadásában. „Az erdélyi szellem hangoztatásával semmiképpen sem bontjuk meg a magyar lélek egységét. Szükség van a szellem és lélek közötti éles különbségtételre. Magától értetődően egyetlen egységes magyar nemzeti lélekről beszélhetünk. Ez a magyar lélek azonban a legkülönbözőbb szellemi hatásoknak volt a múltban és van a jelenben kitéve...Gondoljunk arra, hogy az egységes magyar lelket mennyire befolyásolta a kereszténység, humanizmus, reformáció, felvilágosodás, liberálizmus és szocializmus szelleme, s hatása alatt tartja ma az új közösségi gondolat számos formája. Az egységes magyar lelket alakította Szent István, Mátyás, Bethlen Gábor, Pázmány, Zrínyi, Széchenyi, Kossuth és Petőfi szelleme. Mindez azonban nem jelentette a magyar lelki egység megbontását. Úgy érezzük, hogy Erdélyben olyan történelmi gyökerű, életrevaló és másokat is megtermékenyíteni tudó szellem alakult ki, amelyre az egész ország átalakításában feltétlenül szükség van.”³³A korabeli erdélyi magyar önszemléletben meghatározó a regionális sajátosságoknak az egész magyar fejlődésben használható *mintaadó*, *„kovászként”* használható felajánlása. Visszatérve Kóshoz, ő az erdélyiség létrejöttében a földrajzi és a „vérkeveredés”-beli alkalmazkodáson túl a nyugati magyarhoz képest eltérő „fajtajelleg” kialakulását látja. „De múltja, hagyományai, sorsa, múltbeli és mai életfeltételei is mások, népkörnyezete is más, a reá ható kultúrhatások sem azonosak ma és nem voltak azonosak a múltban sem. Egészen természetes tehát, hogy gondolkodása, pszichéje, életlátása is más. Az erdélyiség tehát, az erdélyi magyarnak az Erdélyen kívüli magyartól való különbözősége, adottság, valóság, eredmény, nem „gondolat”, nem kitalálás. Ez tette a múltban és teszi a jelenben az erdélyi műalkotásokban azt a minden mástól különböző színt, ízt, mely, ha nem is külön stílus, de stílusváltozat.”³⁴ Kós egyben az erdélyiek esetében *tudatosabb* magyarságot is feltételez. Egyrészt azért, mert másik két néppel él együtt Erdélyben a magyarság. Másrészt, azok, akik vállalták Erdélyben a kisebbségi román ál-

lampolgárságot, nem voltak rosszabb magyarok azoknál, akik kifutottak. „... ha nem vállaltuk volna mi erdélyiek Erdélyt, ha kifutottunk volna mind innen, akkor követtük volna el a legnagyobb, leggyávább árulást magyarságunkkal szemben. S Magyarország ma – ezt a csonka fél Erdélyt sem kaphatta volna vissza...”³⁵ Itt pedig a történelmi-közösségi-nemzeti célokért vállalt egyéni *áldozatvállalás* jelenik meg.

A két világháború közti erdélyi önismereti irodalomban, amely létrehozta az aktuális önszemléleti konstrukciót – mint valóságképet – az erdélyi sajátosságokat két csoportra lehet bontani. Az egyikbe a *régió történelmi fejlődéséből adódó domináns karakter jegyek* és jelenségek, a másikba pedig a huszonkét éves kisebbségi helyzetből következő új értékek és habitusok tartoznak. A húszas évek nemzetkarakterológiai megközelítésében Buday Árpád az erdélyi új iránti őszinte érdeklődését és a saját arculatukra (formakészletükre) való átalakításának, valamint az ellentétek kiegyenlítésére való képességet emelte ki.³⁶ Bartók György a hagyomány és a múlt fokozott jelenlétét; a természetközelséget; a tragikus életérzést; a megfontolt, de nem habozó-, az óvatos, de nem félénk viselkedést tartotta meghatározónak Erdélyben.³⁷ A másik legnagyobb hatású erdélyi filozófus, Tavaszy Sándor a kritikai jelleg erősségét és az idealizmusra való hajlandóságot, Descartes-ot Apáczai, Kantot Böhm Károly kapcsolta be az erdélyi szellemi élet középontjába.³⁸ Imre Sándor pedagógus-teológus az erdélyi ember kicsinyességére és aprólékosságára hívta fel a figyelmet. Ugyanakkor fontosnak tartotta az erdélyiek jövő(kép)keresés igényét és az erős regionális öntudatot.³⁹ A második bécsi döntés utáni időszakban az erdélyi regionális történelmi adottságokat Mikó Imre négy jelenségben foglalta össze. A három nemzet uniója és az önálló erdélyi fejedelemség, majd a Habsburg birodalmon belüli különállás sajátos alkotmányosságot hozott létre, amelyen belül az egyházi, területi, nemzeti jogosultságok erős önkormányzatiságot hoztak létre. Erdély geopolitikai helyzetéből és a nagyhatalmak közötti viszonyból alakult ki a hagyományos erdélyi egyensúlyozó külpolitika, amely egyben az arisztokrácia szélesebb nemzetközi kitekintését és realitásérzékét hozta magával. A többvallású régió kiegyensúlyozott arányai miatt a vallásszabadság is korán megvalósult, amely magával hozta a társadalmi, politikai, kulturális pluralizmus elfogadását is. Végül, a természetföldrajzi viszonyokból adódó arányosabb birtokviszonyok és az alföldinél szegényebb, döntően magyar származású arisztokrácia, illetve az előbbieken felsorolt hagyományok révén maga az erdélyi társadalom demokratikusabb berendezkedésű volt, mint általában Magyarország más régiói.⁴⁰ Ehhez hasonló társadalmi adottságokra hivatkozott az EP másik meghatározó személyisége, László Dezső is. Szerinte Erdély őrizte meg Magyarországon a legtöbb történelmi emléket

és itt a legerősebb a közszellemben a történelmi alapok megbecsülése. A társadalmi rétegek közti különbségek sem voltak olyan élesek Erdélyben, mint Magyarország más részein. A kisebbségi helyzetben leszegényedett magyarságon belül még inkább eltűntek az osztálykülönbségek is. Itt az egyházak munkáját is mindig jobban megbecsülték és jóval erősebbek voltak a felekezeti intézmények pozíciói, mint másutt az országban. Végezetül, a földi és testi hatalmak szegénysége miatt az erdélyi ember „rá volt kényszerítve arra, hogy lelki erejét, műveltségét, erkölcsét és hitét fokozza.”⁴¹

Ha a *kisebbségi helyzet teremtette új értékekről* szóló írásokat vesszük sorra, akkor abból az elnyomatásban kialakuló erkölcsi nemesedés folyamata bontakozik ki. Erre utalnak a korszakos metaforák is: a gyöngy és homok⁴²; a súly alatt a pálma⁴³; a kisebbségi élet ajándékai⁴⁴. Ugyanezt a jelenséget Mikó Imre a pozitív magyarság létrejöttéként definiálta.⁴⁵ Ravasz László pedig úgy foglalta össze, hogy az erdélyi magyarság sasból hangyává változott a saját államiság nélküli kisebbségi sorban.⁴⁶ Az erdélyi kisebbségi társadalom szerkezeti változását Tusa Gábor abban látta, hogy nemzeti egység jött létre az osztályok helyett. S ezen belül a népvezetés helyett a népszolgálat vált hivatássá.⁴⁷ Tavasz Sándor szerint a kisebbségi magyarság türelmesebb lett más népekkel és kultúrákkal szemben. Ő is hangsúlyozta az osztály- és társadalmi különbségek kiegyenlítődését. Ezzel együtt a magyarországi neobarokk társadalommal, a formák, rangok elburjánzásával szemben az erdélyi magyar kisebbségi közélet puritanizmusát emelte ki. Abból adódóan pedig, hogy kockázatvállalást jelentett kisebbségben élni, az életvitás, a közösségi morál fontosságát hangsúlyozta.⁴⁸

Ezek a fejlődésbeli jellemzések egyszerre tapasztalatok és jövőkép-elvárások a kisebbségi társadalommal szemben. Vagy még tovább menve, a közösségi identitástermelés részei. Ha az előbbi kisebbségi jellemvonásokat összevetjük Borsody Istvánnak a csehszlovákiai magyarságra vonatkozó, vagy Dékány István általános kisebbségi tipológiájával a polgárosodás előrehaladtát láthatjuk, ahogyan a kortárs Bibó István is ezt érzékelte Kolozsvárt.⁴⁹ A korabeli erdélyi közbeszédben ezt azonban „igazabb” és „korszerűbb” magyarságként értelmezték, mintegy ezzel a magyar jobboldali reformpolitikán belül kijelölve az erdélyiek vezető pozícióját. Ehhez a mából nézve ambivalens helyzethez a negyvenes évek magyarországi uralkodó eszméin túl, a kisebbségi közéleti vezetők szerepfelfogása is hozzájárult.

A harmincas években Makkai Sándor a belső erkölcsi revízióra való képességből kialakuló kritikai nemzetszemlélet révén lelkiismereti magyarságról beszélt.⁵⁰ Reményik Sándor szerint az erdélyi magyarság sajátos lelkiességét sohasem a politika, hanem a religiosum határozta meg. Tavasz szerint akkor volt mindig erős, ha a kritikai és vallásos nemzetszemléletet egy-

befogó prófétai nemzetszemlélet vezérelte. Ez a szemlélet „A nemzetet mérőben Isten tulajdonának tekinti s mint ilyenre a legmagasabb mértéket: az Isten akaratát alkalmazza és ez alatt ítéli meg. Mivel csak egy érdeket ismer: az Isten akaratának győzelmét, ennél fogva a kritikájában nem játszik szerepet az egyéni, vagy pártérdek, tehát ahol tévedést, romlást, vagy gonoszságot lát, azt személyi vagy pártos tekintetek nélkül ítéli meg s ítélkezésének nincs más célja, mint az egész nemzeti közösség erkölcsi becsét emelni. ... Ennek a nemzetszemléletnek a végső emberi célja az, hogy az egész nemzeti közösség jól összefogott erkölcsi közösséggé váljék. Ha ezeket a szempontokat a mi kisebbségi életünkre alkalmazzuk, úgy jól kell látnunk, hogy nekünk elsősorban nem politikai, nem is gazdasági, vagy faji közösséggé kell válnunk, hanem elsősorban erkölcsi közösséggé. A politikai közösség, vagy a gazdasági közösség, ha magában áll, ha a politikai vagy a gazdasági érdek alapjára van helyezve, folytonosan megbontható.”⁵¹E szerint az erkölcsi közösséget érdek alapon nem lehet megbontani. Minél erősebb erkölcsileg egy nemzeti közösség annál nagyobb az ellenálló ereje. Ugyanakkor minden tag az egész nemzetközösséghez tartozónak érezheti magát és legfőbb kötelessége a közösség szolgálatára lesz. Ez a teológiai alapozású (a történelem, a kisebbségi sorshelyzet is Isten akaratára⁵²) kisebbségi etika, Tavasz Sándor, Makkai Sándorral, Imre Lajossal kialakított szemlélete meghatározó volt a harmincas évek erdélyi ifjúsági mozgalmainak szocializációjában (Erdélyi Fiatalok, Hitel köre, egyetemi mozgalmak) és a – szinte teljes társadalmi konszenzust élvező – 1937-es Vásárhelyi Találkozó határozataiban intézményesültek ezek az értékek. Csakhogy itt is kettős beszédmódról van szó. Épp úgy, mint a jövőkép esetében, ahol egyszerre volt jelen a revízió reménye és a saját nemzeti társadalom megszervezése, ebben az esetben is létezik a közösségi értékek egyetemes dimenziója és a mindennapokban a politikai, gazdasági, egyéni érdekek világa, amely nemzetépítő szerepekben jelenik meg. Tehát az önszemlélet, amely közösségi identitást is teremt egyben a nemzetépítő politika eszköze és kölcsönösen hatnak egymásra. A nemzetileg szervezett kisebbségi társadalom és a nemzeti egység pedig egyszerre létező történeti tapasztalat és társadalompolitikai elvárás is az adott 1940–1944 közti korszakban. Itt is tehát a kisebbségi sajátosságok hasonulásáról van szó az uralkodó eszmékhez. Egy adott, magát organikusnak tekintő (az egy nemzethez való tartozás tudata szervezte) kisebbségi társadalom közösségi azonosságát megragadó karakterjegyek jól használhatók a felülről államilag szervezett társadalom programjához.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogy a kisebbségi társadalomról kialakított konstrukció hogyan jelent meg a kisebbségi múlt 1940 utáni feldolgozásában.

1.4. A romániai magyar kisebbség két világháború közti történetéről 1940–1944 között öt fontos összefoglaló munka született.⁵³ Bíró Sándor kézírata – *Kisebbségben és többségben* – csak a háború után készült el és évtizedekkel később publikálták.⁵⁴ Munkája azt a két világháború közt is használt tételt hívatott alátámasztani, hogy az 1918 előtti Magyarországon a liberális jogállamiság körülményei között nemzetiségi szempontból jobban kezelték a román kisebbség problémáit, mint az első világháború utáni Romániában a magyar kisebbség ugyanazon ügyeit. Nagy Lajos *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában* című műve még 1944-ben megjelent Kolozsvárt, de a romániai jogrendszert tételesen feldolgozó szakmunkának már nem volt kritikái visszhangja. A könyv a kisebbségekkel szembeni romániai diszkriminatív jogrendszert tárta fel és a mai napig egy nemzetállam-építés jogtörténeti példatáraként használhatjuk. A vizsgálódásunk szempontjából azonban elsősorban három másik munka az igazán érdekes.

Ligeti Ernő *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete* című munkája 1941-ben jelent meg. A korabeli erdélyi recepciót Juhász István elutasítása határozta meg. Szerinte Ligeti zsidóként meg se írhatta volna ezt a munkát.⁵⁵ Az elutasítás mögött a szerző személyén túl valószínűleg a mentalitástörténeti munkának a megközelítése áll. Ligeti egy nyelvi-történelmi közösség kulturális útkeresését írta meg, mint egy társadalom önszerveződését. A kisebbségi társadalom belső értékeiről a később bemutatásra kerülő Mikó Imréhez és László Dezsőhöz hasonlóan vélekedik, csak hogy nála a nemzeti összetartozás magától érthető adottság, és ebből bontakozik ki a fejlődéstörténet, nem pedig a román–magyar viszonyoknak alárendelt döntések vagy a nemzetpolitikai elhatározások kérdése. Nem politika, hanem mentalitástörténeti összefoglalót ad a szerző. Nemzetközileg tájékozott, a kisebbségi nyilvánosságban fontos fórumokat (újságíró-szövetség, *Független Újság*) teremtő liberális újságíró szemszögéből értelmezi a történeteket, nem pedig nemzetépítőként. Hőskornak a húszas évek első felét tekinti, amikor megteremtették az önálló erdélyi magyar szellemi élet kereteit, és nem az 1940 után piederstára emelt Magyar Népközösség szervezte korszakot. A romániai kisebbségi–kulturális diszkriminációt nem hallgatja el, de bírálata középpontjába az erdélyi irodalmat a magyarországi igények érdekében elüzettesítő állnak. A szerző 1941-ben is az önálló erdélyi regionális irodalom és nyilvánosság felől értékeli az elmúlt két évtizedet.

Tusa Gábor – a második általam kiemelt összefoglaló szerzője – a húszas évek Ligetihez hasonlóan önálló erdélyi magyar közösségben gondolkodott. De ezt felülről, nemzeti alapon szervezett közösségnek képzelte el, míg Ligeti az egyetemes értékek alapján folyó társadalomszervezésben gondolkodott. Tusa összefoglalója – *Harcunk Erdélyben Magyarságunkért. Húsz*

év jellemrajza – „történeti dogmatikának” készült. Nem történeti munkáról van szó, hanem egy állampolitikai fejtegetésről. Tusa az erdélyi történelmi sajátosságokból indul ki: itt nincs dinasztiahűségért megjutalmazott nagybirtokos osztály. Az osztályok közötti viszonyt kevésbé határozzák meg a rendi harcok. Ez az összetartozás 1918 után még inkább megerősödött. A másik fontos sajátosság pedig az egyensúlyozó és egységre törekvő székelység szerepe, amely 1918 után is biztosította a politikai képviselőket. A kisebbségtörténet legpozitívabb szakaszának a népközösségi időszakot tekintette. Munkájában sorra veszi, hogy mit hozott haza Erdély? A kisebbségi sors tapasztalatiból: az összefogásra való képességet; a felekezeti oktatás nemzetnevelő hatását; az állami centralizáció rossz oldalát; elutasítja az asszimilációt; felismerte, hogy csak a pozitív gazdasági politika lehet hatékony; az ifjúság és a nemzetnevelés fontosságát; a fajta szeretet, a magyar nemzeti géniuszban való hitet emelte ki.⁵⁶ Könyvének azonban a legfontosabb része az eötvösi liberális nemzetiségpolitika bírálata, amely nem ismerte fel a nemzetiségi eszme kizárólagosságra való törekvését. Tusa legfontosabb elvi tapasztalata az utóbbi huszonkét évből az, hogy „a nemzeti eszme kizárólagosságra törekszik. Nem tűr maga mellett más nép lelkéből fakadó eszmét. És az is nyilvánvalóvá lett, hogy az állampolitikában a nemzetiségi kérdés nem jogi kategóriák kérdése, nem törvények ügye, hanem csak hatalmi kérdés [kiemelés – B. N.] és semmi más. A hatalom azonban ne legyen erőszak, sem hatalmaskodás. Semmiféle asszimilációra nem kell törekedni.”⁵⁷ A magyarság jövője sem az asszimilációtól függ, hanem önmaga megerősítésétől. A néptársaknak pedig biztosítani kell a nyelvi jogokat. Tusa – ügyvéd, az erdélyi református egyházkerület jogtanácsosa – a két évtized tapasztalatai alapján szakít a nemzetközi kisebbségjogi elgondolásokkal és a nemzeti autonómia jövőképével, mint a kisebbségi kérdés kezelésének lehetőségével és csak a saját nemzeti állam keretei között látja azt megoldhatónak. A nem magyar nemzetiségek problémáját pedig a Szent Korona tannak megfelelő Szent István-i államkereteken belül tartja kezelhetőnek, az elnyomó sovinizmus helyett az egyéni integrációval. A klasszikus – homogén nemzetállamra törekvő – nemzetépítés romániai tapasztalata nyomán Tusa mellett Balogh Artúr és Mikó Imre is kisebbségiből többségivé vált nemzetiségi szakértőként a nemzeti kisebbségek kollektív jogalanyisága helyett, az 1868-as nemzetiségi törvény nyelvi jogokat biztosító jogfolytonosságának visszaállításával és fejlesztésével foglalkozott.⁵⁸

Mikó Imre *Huszonkét év* c. munkája a mai napig a korszak meghatározó feldolgozása. A könyv rövid, lényegi összefoglalóját a szerző egy áttekintő tanulmányában is közreadta,⁵⁹ a politikai tapasztalatokat – a könyvnel élesekben exponálva – pedig az *Erdélyi politika* c. tanulmányában foglalta

össze.⁶⁰ A két évtized erdélyi magyar politikáján belül három stratégiai törésvonalat különített el. A húszas évek elején ez, a vezető osztályok Erdélyben maradt képviselőinek a magyarságot, a román kormányzat és a külföld felé összefogó szervezete (OMP) és a néppárti transzilvanisták valamint a „székelyek” romániai társadalmi beilleszkedés vágya és „az erdélyi összefogás nemzetek fölötti ábrándképe” között húzódtott. Majd a húszas évek második felében illetve a harmincas évek elején ez a törésvonal a magyar nép szuverenitását gyakorló, a kisebbségi sérelmek hatósági, parlamenti, nemzetközi orvoslásáért küzdő OMP és a párt paktumpolitikáját, a belső demokratizmusát és a román nemzettel való kibékülést számon kérő Krenner Miklós, a reform csoport és a kulturális elit meghatározó képviselőiből álló véleményformáló elit között húzta meg. Ebben az esetben a kisebbségi magyarság történelmi szerepe a kulcskérdés. Nevezetesen a lassú őrlődés vagy a két ország közti híd felépítése a feladata az erdélyi magyarságnak? A harmadik törésvonalat pedig harmincas évek végén a tekintélyalapon álló OMP és a népfelég elvét valló Magyar Népközösség között húzta meg.” A Magyar Párt abból indult ki, hogy a kisebbségi kérdés Romániában megoldhatatlan s ezért a magyarságnak hol aktív, hol passzív ellenállással ki kell tartania, amíg a megoldás kívülről megérkezik. A Magyar Népközösség alap gondolata az volt, hogy bármiként is alakuljon az új Európa, a magyarságnak minden eshetőségre fel kell készülnie s ezért a nép legszélesebb rétegeit a tízes rendszer segítségével szervezett egységbe kell tömöríteni.”⁶¹ A politikai elit szempontjából Mikó a legfontosabbnak a román állammal és a saját társadalmához kialakított viszony változását látta, miután az 1918 utáni erdélyi magyar elit már nem kormányzati, közigazgatási pozíciókban szocializálódott. Ennek következtében a mindenkorri hatalommal, állammal szemben kialakult egy éles kritikai, ellenzéki habitus. Másrészt a vezető osztály a magyar néppel szoros sorsközösségbe került. A kisebbségi sors eredményei között is első helyen a társadalmi válaszfalak leomlását emelte ki, „ami más népeknél forradalmi úton szokott végbemeni”. Ennek külső jele az idegenkedés a címeiktől és a rangoktól, „belső tartalmát az a *népi szellem és szociális felelősségtudat* adja meg, amely már a kisebbségi magyar irodalmat is előnyösen jellemezte, a tudományos kutatás irányát a falu felé terelte, szociálpolitikát csinált a társadalom önadóztatása útján, gazdasági érdekvédelmi hálózatot épített ki önkormányzati szellemben s a politikában nem a közjogi hatalmi állásokért, hanem a magyar nép anyagi és nemzeti létéért küzdött.”⁶² Ebből Mikó – az OMP parlamenti iroda vezetője, majd a Magyar Népközösség irodavezetője, ezt követően pedig az Erdélyi Párt főtitkára – mintegy stratégiai célként két tanulságot vont le. Az erdélyi magyarság kisebbségi sorsban nemzetpolitikát folytatott és nem

tudja beleélni magát pártpolitikába. Miközben ma (1941) az erdélyi román-ság folytat ilyen egységes politikát. Ha az erdélyi magyarság pártokra szakad, akkor helyzeti előnyt biztosít a konkurens regionális nemzeti csoport számára. Ezért Mikó szerint „a tulajdonképpeni nemzetpolitika a nemzeti-ségi politika”.⁶³ A másik történelmi tanulságot pedig abban látta, hogy mi-ként a török uralom alatt Erdély őrizte a magyar állami önkormányzatot, addig a Trianonban megcsonkított Magyarország megújításához szükséges új élet előfeltételeit az idegen elnyomás teremtette meg a kisebbségi életfor-mában. Az erdélyi magyar politika feladata pedig az, hogy ezeket a kisebbségi értékeket átmentse „és olyan egységes népi Magyarország felépítésé-nek legyen a kovásza, amely képes lesz megtartani azt, amit visszaszerez-tünk és visszaszerezni azt, mi még minket illet.”⁶⁴

László Dezső 1943-ban Kolozsvárt a társadalom erőviszonyairól és az „országreformról” tartott előadást. A 19. századi magyar fejlődést felvázol-va a következőkben foglalta össze a történelmi Magyarország felbomlásá-nak okait: „a nemzetfenntartó történelmi réteg és szervezett magyar társa-dalom hiánya, az állami szervezet nemzettársadalmi alátámasztás nélküli mivolta, a jól szervezett nemzetiségi és zsidó társadalom előretörése. A há-ború elvesztésekor mindezek a tények napvilágra jöttek, s az állam szerke-zetében beállott katasztrófa romba döntötte az egész országot.”⁶⁵ „1918-ban nem volt szervezett magyar társadalom. ... Az akkori magyarság a nemzeti életnek csupán az egyik karját, az államot látta s csak annak építésén fára-dozott. Mi a másik karnak, a társadalomnak erejét is érezzük és öntudatos tevékenységekkel fokozzuk is. Ma olyan föltisztult és világos nemzeti szel-lemi erők állnak őrt ebben az országban, amelyekhez hasonlókkal nemze-tünk régen nem rendelkezett.”⁶⁶ „A kisebbségi sors tanításaként” László azt emelte ki, hogy az „anyaországtól különzárt magyarság kialakította gazda-társadalmának szellemi és anyagi érdekeit védő nemzeti szervezetét”⁶⁷ és a belső reform szükségességét is korán felismerte. Ehhez hasonlította a ma-gyarországi foglalkozási ágak szerinti kamarákat és a nemzetvédelmi célo-kat szolgáló vitézi rend létrehozását. Ez utóbbiról pedig „Hitler Adolf, a nagy német társadalomszervező csodálkozva állapítja meg, hogy ez az igazi magyar lelki tulajdonságokon felépülő vitézi szervezet magában foglalja és kielégíti a leglényegesebb nemzeti, társadalmi és gazdasági igénye-ket.”⁶⁸ Ebben a kontextusban a nemzeti alapon történő kisebbségi társada-lomszervezés tapasztalata a nemzetállami, korporatív társadalomszervezés legitimálására szolgált.

Az előbbi négy megközelítésben – a közel hasonló erdélyi történelmi sajá-tosságok és a kisebbségi lét tapasztalati alapján – más-más következtetések-re jutottak a közéleti szereppel bíró értelmezők. Ligetit és a másik három

szerzőt nem csupán az 1940 utáni eltérő társadalmi pozíciójuk különböztette meg, hanem az is, hogy az előbbi látásmódját nem a nemzetépítő szerep határozta meg. Ligeti erdélyi és kisebbségi elkötelezettsége azonban épp olyan hiteles a számomra, mint a három másik esetben.

A következőkben két konkrét eseten keresztül a múltértelmezés körüli viszonyokat szeretném bemutatni.

1.5. A két világháború között a Magyarországon betiltott szabadkőműves mozgalom a környező országokban magyar páholyokkal tovább működött. Erdélyben számos páholyban magyarul folyt a munka, de a magyar kisebbségi érdekvédelem szempontjából kiemelkedő jelentőségű volt a kolozsvári Unió és a marosvásárhelyi Bethlen Gábor páholy. A második bécsi döntés után, a katonai közigazgatással, illetve a magyarországi törvények bevezetésével ezek működése is megszűnt. 1940. novemberében 35 kolozsvári közéleti személyiség nyilatkozatban ítélte el a városban keringő állítólagos szabadkőműves listák terjesztőit.⁶⁹ A dolog érdekessége, hogy a tiltakozók döntő többsége protestáns, köztük nem egy egyházi személyiség, és a kisebbségi közélet aktív társadalomszervező részéhez volt sorolható. Az ügyben Szathmáry János az Unitárius Egyház ügyésze feljelentést tett Fikker (később Abrudbányai) János dékán ellen, akihez a listák terjesztését visszavezették. Az ekkor tiltakozók részben szerepeltek a Palatinus József által 1942-ben közölt listákon.⁷⁰ Ezek azonban nem a páholy hivatalos irataiból származnak – mert azok Brassóba kerültek – hanem különböző kiadványokból és személyes tájékoztatásból. A lap megjelenése után azonnal megjelentek a nyilvános tiltakozások, sajtóhelyesbítések, illetve elindultak a rágalmozgások. Az EP meghatározó személyiségei, így Albrecht Dezső, Demeter Béla, László Dezső, Mikó Imre, együtt tiltakoztak. Többen a sok évvel azelőtti kilépésről nyilatkoztak. Az ügynek az adott különös aktualitást, hogy április 14-én kezdte meg a kolozsvári bíróság ebben az ügyben a rágalmozgási pert, amelyben Abrudbányai János és gr. Dégenfeld Kristófné voltak a vádlottak. Az utóbbi azt állította, hogy a listát hivatalos helyről kapta. De Abrudbányainak már eleve gyanús volt, hogy amikor egy név esetében jelezte a kétségét, azt Dégenfeldné azonnal kihúzta. Az mindenestre kiderült, hogy a lista a kolozsvári Fazekas János ügyvéd gépén készült és a szálat a kolozsvári katonai parancsnokhoz vezettek. A tárgyalások elhúzódtak. Beck Albert vezérőrnagy, a város katonai parancsnoka bevallotta, hogy a jegyzéket nem hivatalos dokumentumok alapján állították össze. A vádat elejtették, Palatinust rágalmozgásért elítélték.⁷¹ A volt szabadkőművesek közül Tamási Áron szólalt meg nyilvánosan. Vita Sándornak írt nyílt levelében elismerte, hogy 1930–1935 között tagja volt az Unió páholy-

nak. Az ott folyó tevékenységet azonban épp olyan jótékonykodásnak látta, mint bármely más alakulatnál, így – saját bevallása szerint – fel is hagyott a szervezet látogatásával és később kérte tagsága törlését is.⁷² Az egész ügy mögött ott húzódott a magyarországi hivatalos szervek gyanakvása és az erdélyi közélet Imrédyhez és a nyilas retorikához közeledő részének kompenzáló kritikája a „román világban” aktív, kiegyezést kereső, magyar kisebbségi politikusok iránt.⁷³

Maga az Erdélyi Párt genezise sem a kisebbségi politizálás folytatása volt, hanem azt a Teleki Pál miniszterelnök által kiválogatott (és az országgyűlésbe behívott) erdélyi személyiségek egy parlamenti frakcióból, felülről lefelé szervezték meg. Természetesen nem lehetett megkerülni az OMP, illetve a MN volt vezetőit és az EP helyi szervezetei is e két intézményre, illetve az EMGE-re épültek. Ez utóbbi – 40 000 aktív taggal bíró, legnagyobb erdélyi magyar tömegszervezet – sohasem volt megosztott: 1936-ig Bethlen György az OMP elnöke vezette, majd Szász Pál, aki Bánffy Miklós köréhez tartozott. 1940-ben Szász Dél-Erdélyben maradt és az EMGE vezetését Teleki Béla vette át, az EP későbbi elnöke. A Magyar Népközösség helyi szinten jórészt az OMP volt vezetőire épült. Igazi változás a kolozsvári vezetésben volt, amely egyben Bánffy és Kós személyét leszámítva generációváltásnak is volt tekinthető.⁷⁴ De ezen belül is komoly folyamatosságot biztosított Mikó Imre, aki 1936-tól az OMP bukaresti irodáját vezette, majd 1939-től a MN irodáját ugyanott. (Később, 1940 végétől az EP irodáját vezeti Budapesten.) Az EP-on belül pedig az életkoruk, aktivitásuk, reformkonzervatív ideológiájuk révén a harmincas évek MN-ében is szerepet kapott nemzedék lesz a programadó: Albrecht Dezső, László Dezső, Mikó Imre, Teleki Béla, Vita Sándor, Venczel József.

A következőkben itt tárgyalandó konfliktus, amely az EP létrehozásakor a magyarországi nyilvánosság előtt zajlott, a két 1940 előtti erdélyi magyar kisebbségi önszerveződéshez való viszonyról szólt. A második bécsi döntés utáni napokban az OMP régi vezetése aktivizálta magát és a mérsékletre intő, a dél-erdélyieknek küldött maradásra, illetve a vagyonukra figyelmeztető üzenetekből, és Horthy valamint Teleki fogadásának koreográfiájából úgy tűnik, hogy Bethlen György szerette volna az alakulatot újra szervezni.⁷⁵ Teleki Pál szeptemberi cikkében, miközben kifejti, hogy erdélyieknek kell az erdélyi ügyeket intézni, hangsúlyozza, hogy „az erdélyi szellem ősbibb, a Gyulákig vezet vissza a kisebbségi sors ezt csak iskolázta”.⁷⁶ Mester Miklós, aki MÉP-en belül Imrédyhez állt közelebb, országos szervezetek regionális fiókjainak létrehozása helyett önálló erdélyi intézmények működtetését javasolta néhány nappal később.⁷⁷ Teleki Erdély integrációját miniszterelnöki tevékenységének legfontosabb részének tekintette, úgy gondol-

hatta, hogy ennek végbevitele az ő felelőssége, és a volt kisebbségi vezetők társai, tanácsadói lehetnek ebben a munkában. Október első hetében, amikor nyilvánossá vált a behívott erdélyi képviselők névsora, kiderült, hogy mind az OMP, mind a MN volt prominensei szerepeltek a listán olyanokkal együtt, akikről addig nem is tudtak a kisebbségi közéletben. Teleki feltehetően Bánffytól és Bethlentől egyaránt kért javaslatokat. Az 1940. október 3-án a parlamentbe bevonuló 45 erdélyi képviselő közül 17 tagja volt az OMP 1937. szeptember 3–4-i sepsiszentgyörgyi nagygyűlésén megválasztott vezetőségnek és Teleki a csoport vezetésével is az OMP Elnöki Tanácsának tagját, Pál Gábort bízta meg. A MN volt vezetői közül 3 olyan képviselőt hívtak be, akik egyben az OMP-ben is vezető pozícióban voltak.⁷⁸ A népközösséghez közel álló fiatal értelmiségiek közül hatot hívtak be, akik később az EP meghatározó személyiségei lettek. (Albrecht Dezső, László Dezső, Pálffy Károlyt Szilágyi Olivér, Váró György, Vita Sándor). Azonban a népközösség legaktívabb vezetőit, Asztalos Ferencet, Grois Lászlót, Kós Károlyt és Tamási Áront – Bánffy javaslata ellenére – nem hívták be a képviselőházba.⁷⁹ Teleki fenntartása a MN-val szemben abból is érzékelhető, hogy egyedül október 1-én nyilatkozott a népközösségről, mint olyan intézményről, amelyet „hazafias szempontból elítélni nem lehet, amint ma egyes túlzók teszik.”⁸⁰ Itt, a szabadkőműves rágalmaknál már említett erdélyi, Imrédy vonalához közel álló kritikákra utalhatott. Bánffy Miklós a felsőházban elmondott 1940. december 18-i, az MN tevékenységét bemutató beszédét elsősorban az inspirálhatta, hogy Kolozsvárt megindult az Erdélyi Magyar Szövetség szervezése. Az EMSZ a Magyar Népközösség jogutódjaként a tízes rendszer működését újraindítva, mintegy a politikamentes társadalmi szervezeteként kívánt működni.⁸¹ Ez a korporatív elveken felépülő intézmény egyszerre lehetett volna az EP tömegszervezete és a katonai közigazgatást felváltó polgári közigazgatás sajátos erdélyi tömegbázisa. Másrészt – Pál Gábor nyomán – Bánffy is azt javasolta, hogy ideiglenesen létesítsenek egy olyan szervezetet, amelynek intézkedési joga volna a különböző minisztériumi jogkörökben. Az egyes minisztériumok delegációját tehát egyetlen regionális szerv fogná össze Erdélyben.⁸² Egy ilyen kormányzati intézménynek szintén biztos támasza lehetett volna a MN utódszervezete.⁸³ Mindez azonban szemben állt Teleki Pál ország- és társadalmi integrációs elképzelésével, az „összmagyar” állami nézőponttal.

Bánffy Miklós részletesen beszámolt a Magyar Népközösség létrejöttéről. Az 1938-ban Romániában bevezetett királyi diktatúra körülményei között a december 16-án kiadott törvény szerint egyetlen politikai szervezkedést engedélyezett: a Nemzeti Újjászületés Front-ját. A front tagsága előfeltétele volt szavazati jognak, csakúgy mint a kamarai tagságnak vagy a közalkal-

mazotti alkalmazásnak. Így a magyar kisebbségnek a fronttól való távolmaradása komoly joghátránnyal járt volna együtt. A kisebbségi vezetők a kívülmaradást azért sem szorgalmazták, mert olyan létérdekekről volt szó, hogy a magyarság egyénenként vagy kisebb csoportokban, széttörve, úgyszólván kénytelen volt belépni a frontba. (Ez a folyamat el is indult decemberben.) A német kisebbséggel elkezdett román kormányzati tárgyalások ellenben azzal bíztattak, hogy a magyarok majd a németeknek adott kedvezményekre és intézményi jogokra hivatkozhatnak. A bukaresti kormányzat a magyar püspökökkel, az EGE elnökével és Bánffy Miklóssal kezdeményezett tárgyalásokat. Épp úgy, mint a németek esetében, mellőzték a volt kisebbségi politikai pártok vezetőit. Bánffy azonban ragaszkodott a volt OMP vezetőinek és néhány fiatal értelmiséginek a tárgyalásokba való bevonásához. 1939. január 14-én létre is jött a megállapodás a legfontosabb magyar sérelmek orvoslásáról és a német népközösséggel azonos kulturális, gazdasági és társadalmi feladatkörökkel bíró magyar népközösség megszervezéséről. Az utolsó kérdések letisztázása után január 17-én Bánffy Miklós, Bethlen György, Gyárfás Elemér és Szász Pál írta alá a megegyezést. Ez lényegében egy hivatásrendi államszervezetten belül külön tagozat létrehozását jelentette. „Azzal szemben, hogy a magyarság testületileg lép be a Frontba és annak a választójog gyakorlására alakult foglalkozási ágaiba, osztályába, de annak biztosításával, hogy a Front keretében, mint önálló magyar tagozat jut politikai szerepléshez, kimondatott, hogy a kormány elismeri a magyarság jogát arra, hogy kulturális, gazdasági és szociális céljainak szolgálatára külön társadalmi szervezetet létesítsen, illetve tarthasson fenn, melyben minden eddig létező vagy ezután létesítendő magyar egyesület beletartozik.”⁸⁴ Bánffy értelmezésében ez azt jelenti, hogy az „erdélyi magyarság népi egyéniségét” ismerték el. Hiszen „létesülhetett egy olyan szervezet, amely minden magyart immár jogosan képviselhet, s amelynek keretében a még meglévő, vagy ezután létesítendő minden magyar egyesülés jogosan beletartozik.”⁸⁵ A saját népközösség-elnöki megbízatását azzal magyarázta, hogy a kormányzat nem akart olyan embert kinevezni, aki 1938 előtt politikai szerepet töltött be, mert ragaszkodtak a Népközösség kizárólagosan társadalmi jellegéhez. „Az egység aláírói együttesen, egyhangúlag elfogadták, hogy a felhatalmazás nekem adassék ki.”⁸⁶ A Népközösség és az OMP politikája között abban látta a különbséget, hogy míg az utóbbi *séreلمي politikát* folytatott, addig ők a *szervezésre* koncentráltak. Az ismertett eredmények is ebből származtak. Az 1939-es egypárti (de többjelöltes) választásokon a magyarság nagyobb számban vett részt, mint 1937-ben. Mivel a parlament néma volt, a megválasztott népközösségi parlamenti képviselők a kormányzati kijárással tudták a magyar érdekeket érvényesíteni:

megegyezés született a katolikus vagyonokról, a népiskolai államsegélyről, a papi kongruák felemeléséről, a királyhágómelléki református egyházkerület és a magyar evangélikus egyház elismeréséről, az állampolgárság méltányos rendezéséről. A másik fontos eredménynek a munkásság és az iparosság külön-külön az EGE-hez hasonló összefogó szervezetbe való integrálását tartotta. Legrészletesebben a szomszédsági (tízese szervezet) rendszerét ismertette, amely 1940 tavaszára Kolozsváron, Marosvásárhelyen, Aradon, Temesváron, Brassóban és Medgyesén épült ki 140 000 aktív taggal. A rendszer „lényege, hogy 5–6–10–12 család egy-egy szomszédságot alkot s ezeknek az istápolását, vezetését az élükre állított tizedes végzi.”⁸⁷ 10-20 tized egy főtizedbe tömörül, majd azok kerületbe és így teljes települési lefedettséget érhetnek el. A rendszeren belül egyrészt segélyezés, egymás munkakörében kedvezmények biztosítása, a társadalmi problémák képviselése, életmód- minták és információ közvetítés folyt. Bánffy szintén eredménynek tartotta a jogsegély irodák működését is, amelyre a szaporodó atrocitások, munkavezénylések miatt egyre nagyobb szükség volt. A népközösség volt elnöke külön kiemelte, hogy szervezetük a román kormánnyal szembeni önállóságát mindvégig megőrizte. A szervezeti szabályzatukat önállóan alkották meg és arra jóváhagyást sem kértek, a működésbe semmiféle ellenőrzést és beleszólást el nem fogadtak, az ülésekre a politikai rendőrség detektívjeit soha nem engedték be. Ennek némileg ellentmondott a beszámolóban a népközösség elismertségére vonatkozó része: „A magyar népközösség súlyát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a román kormány és a román közvélemény mindvégig a népközösséget tekintette a magyarság jogos képviselőjének és minden levelére úgy a minisztérium, mind a közhatalóságok rendszerint úgy intézkedtek és úgy válaszoltak, *mintha a népközösség maga is hatóság lett volna* [kiemelés – B. N.] és mindvégig, a besszarábiai krízisen át egészen a bécsi döntés utáni napokig, vagyis addig, ameddig a népközösség dolgozhatott, a magyarság egyedüli jogos képviselőjének tekintették.”⁸⁸

Bánffy beszámolójára másnap Teleki Pál reagált a Felsőházban. Kifejtette, hogy a kisebbségi helyzetben létrejött szervezetek elvesztették létjogosultságukat, akkor fontos védekező munkát végeztek, ma az ország talpra állításában kell közreműködni.⁸⁹ Néhány nappal később Bethlen György az OMP volt elnöke, és az új többségi helyzetben Bánffy politikai riválisa is reagált egy újságcikkben. Bethlen a népközösség önállóságát kérdőjelezte meg. Ugyanis, amikor a kormánymegállapodás létrejött és aláírták, Calinescu miniszterelnök Dragomir kormánybiztosra bízta a népszervezésre vonatkozó tárgyalásokat. Bethlen ekkor (1939. január 17-én délután) tisztázni akarta Bánffyval, hogy kik legyenek a kormány részéről a népszerve-

zéssel megbízva. De erre nem volt lehetőség. Ugyanakkor Dragomirnak kifejtette, hogy nem akar oktrojált népszervezést és nem egyezik bele a politikusok kizárásába. Ha a kormány nem akarja az OMP vezetőket, ők nem rágaszkodnak a belépéshez. Bánffy neve Dragomir előtt merült fel, így arról előtte, a társaságban nem nyilatkozhatott. Később Gyárfás Elemér, Pál Gábor és Bethlen György elmentek a megbeszélésről. Ezt követően Bethlen az újságból értesült arról, hogy Bánffy Miklósnak nem a népközösség működtetésére adtak megbízást, hanem elnöknek jelölték ki. Az OMP volt elnöke egyrészt azt tette szóvá, hogy Bánffyt a románok nevezték ki, ezzel oktrojált vezetője lett a magyarságnak. Másrészt sérelmezte, hogy mindenhol felülről, zárt ajtók mögött szervezték meg a népközösséget. Harmadrészt azt bírálta, hogy a szervezet túlságosan is lojális volt a kormányzathoz. A köztvélemény előtt nagy visszhangot kiváltott egyenruha viselésen túl sérelmezte, hogy 1939 novemberében a NUF nagygyűlésen az MN egyik vezetője románul szólalt fel illetve Dragomir kormánybiztos 1940. áprilisi a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos felszólalására nem reagáltak elég kritikusan. Az 1939-es magas választási részvétel kapcsán pedig hangsúlyozta, hogy az egész választásnak külföldi propaganda célja volt.⁹⁰ Másnap Bánffy az *Ellenzékben* röviden reagált. Fenntartotta az 1939. január 17-i megállapodásról elmondottakat. A vitát elutasította „mert az erdélyi magyarság egységére ma is szükség van.”⁹¹ Majd karácsony után Bethlen György felajánlotta, hogy egy kettejük által közösen összeállított döntőbírótság tisztázza a felmerült ellentmondásokat.⁹² A vitát tisztázni hívatott bizottság nem jött létre. A két politikus rivalizálását és pozícióját az is jól szemlélteti, hogy a *Keleti Újság* karácsonyi vezércikkét Bethlen György, míg az *Ellenzékét* Bánffy Miklós jegyezte.⁹³ Az utóbbi az EP támogatására felszólító nyilatkozatában a pártot a népközösség utódjának tekintette.⁹⁴ Az EP-on belül a népközösséghez közel álló ambiciózus fiatalok lettek a hangadók. Az Erdélyi Magyar Szövetségről a későbbiekben nincs híradás, ellenben a szomszédsági szervezet Kolozsvárt 1944-ig intenzíven működött. Erdélyi regionális kormányzati szerv sem jött létre.

Egy évvel később az 1942-es költségvetési vitában Pál Gábor az erdélyi behívott képviselők volt vezetője, akkor párton kívüli képviselőként radikális kritikát mondott a régió integrációjáról. Beszéde első felében, mintegy közvetetten Erdély gyenge érdekérvényesítő képességére utalva, és annak okait keresve, a Magyar Népközösséggel is foglalkozott. A harmincas években „Kolozsvárt alakult egy csoport, amely azt tartotta feladatának, hogy *elgáncsolja másoknak tiszta törekvéseit* [kiemelés – B. N.] és tápot adjon a hatalom azon érveinek, amelyeket kifelé használtak annak bizonyítására, hogy az a képviselő, amelyet a magyar nép nagy része irtóztató kényszerekkel és

erőszakkal szemben megválasztott, nem képviseli Erdély magyar népét.”⁹⁵ Pál nem mondta ki nyíltan, hogy itt a Bánffy Miklós körüli kolozsvári kulturális elitre gondolt-e, de rájuk mint az egységbontókra is utalhatott mert a népközösség szükségességét is megkérdőjelezte. „Amikor Romániában az események odáig mentek, hogy a szabadság legkisebb fokát is megszüntették, és amikor a sziguranca a maga megfélemlítő eszközeivel megakadályozni igyekezett minden megnyilatkozást, amely a román állam érdekei ellen a legkisebbet is jelentette volna, akkor semmi szükség nem volt arra, hogy azokat, akik egy kisebbségi nép szorongatottsága közben politikai képviseletet vállaltak, olyan nyilatkozatokra készítsék, amelyek mérhetetlenül sokat ártottak volna nekünk, ha nem a bécsi döntéssel kerültünk volna vissza a magyar hazához, hanem kitergették volna egy nemzetközi konferencia asztalán ezeket a nyilatkozatokat, amelyeket nevünkben tettek.”⁹⁶ Pál ugyanekkor az erdélyi irodalom egyes képviselőit, majd az aktuális ügyekre térve az EP-t, illetve az Erdélyrészi Gazdasági Tanácsot bírálta. A parlamentben még aznap reagált a felszólalásra Tusa Gábor, aki 1937–1938-ban az OMP utolsó jogtanácsosa volt, majd ugyanezt a funkciót töltötte be a MN-ben is. Az 1939. januári megállapodást, mint a magyarság nevében megkötött alkut értelmezte, amelynek az OMP vezetői is részesei voltak. „... egy totális államban a politikai működést a magyarság csak úgy tudta magának biztosítani, ha ezzel a kormánnyal, a román kormánnyal történt politikai megállapodás eredményeképpen belépett a totális pártba, mint a magyarságnak, mint kisebbségi népnek a képviselete. Jól méltóztassák megfigyelni, hogy itt a belépés is testületi volt.”⁹⁷ Ezt bizonyítja az is, hogy az 1939-es választáson több szavazatot ért el a MN, mint az 1928-as un. szabad választásokon. Az erdélyi magyarságot „elgáncsoló csoport” minősítést ezen túl azért is elutasította, „mert a politikában nevelt és politikai érzékkel bíró ember nagyon jól tudja, mit jelent az, hogy egy totális államban belépek-e vagy nem lépek be abba a bizonyos politikai pártba. Ha nem lépek be, ez azt jelenti, hogy teljesen szárazon vagyok a nemzeti politikai akciók tekintetében, ha belépek, akkor áldozatot hoztam én, aki beléptem és ezt a politikai akciót folytatom népemért és fajtámért, hogy képviseljem ott az államhatalommal szemben azokat az érdekeket, amelyeket meggyőződésem szerint nemzeti és magyar érdekeknek tartok.”⁹⁸ Imrédy Béla bekiabálása szerint ezt Pál is elismerte. De Tusa szerint az egyéni képviseleten túl „teljesen megállott magyar népi élet, be tudtuk illeszteni az új keretek közé.”⁹⁹ A következő nap Bethlen György reagált Tusa felszólalásra. Három kérdésben cáfolta a MN-t védő álláspontot. Tagadta, hogy a magyar kisebbséget ugyanúgy kezelték volna a királyi diktatúra alatt, mint a magyarságot. Hiszen a politikai pártok betiltása után a német politikai szervezetek

vezetőivel továbbra is tárgyaltak, ők voltak a hivatalos reprezentánsak. Bethlennek és az OMP (mint egyedülálló nemzeti szervezet) választott vezetőinek az volt az álláspontja, „hogy inkább semmi ne legyen, mint egy olyan oktroj által összeállított belső szervezet, különállóan tudniillik attól az állami párttól. Szóval inkább semmi ne legyen, mint egy oktrojált szervezet. Ennek ellenére nem tudom kinek az ajánlására, miképpen, csak egész röviden konstatalem, hogy a számba jöhető tényezők konszenzusa és annak hiányában a román belügyminiszter egyszerűen, – és ez faktum, amit a nyilvánosságra jutott erre vonatkozó irat is szóról szóra mondja – a román belügyminiszter »Gróf Bánffy Miklósnak saját kérésére működési engedélyt adott az ő elnöklete alatti magyar népközösség számára.«.”¹⁰⁰

Bethlen tehát kulcskérdésnek tartotta, hogy *a magyarság maga döntsön képviselői felől, még egy diktatórikus rendszeren belül* is, míg Tusa és Bánffy álláspontja a rendszeren belüli potenciális érdekérvényesítő részvétel volt. A harmadik téma az 1939-es választások kérdése volt, ahol Bethlen annak kényszer jellegét (kötelező szavazás, bírság, jelölés kormányengedéllyel stb.) hangsúlyozta ki és ezzel relativizálta a népközösség választási sikerét. Mielőtt a volt pártelnök a végső konzekvenciát levonta volna, emlékeztetett arra, hogy ő felajánlotta a vita tisztázását egy bizottságon keresztül, de ez elmaradt. „... a lényeg az, hogy Romániában 18 vagy 20 esztendeig volt egy változatlan irányú és szívósan kitartó ellenállási politika, amellyel szemben egy másik, de nagyon kis számú megalkuvó, magát realpolitikuskoknak nevező csoport állott. Itt volt a baj. Mert én azt mondhatom – azt hiszem szerénytelenség nélkül, – hogy valahogyan úgy lehet ez a dolog, hogy a kellemetlen ugató és harapós házórzó kutyát el kellett távolítani. És ez történt meg. Sajnos a román kormánynak húsz évig hiába megkísérelt ékverési kísérlete végre sikerült, de azért sikerült, mert magyar szövetségeseket kaptak ehhez az ékverési kísérlethez.”¹⁰¹ A következő felszólaló, Pál Gábor továbbment a bírálóban. Nem csak azt kifogásolta, hogy a népközösség vezetői felvették a front egyenruháit és elmentek a magyarság ellen uszító gyűlésekre, hanem, hogy ez az irányzat az EP-ban is megjelenik. A behívott képviselők behívásával a két csoportot megpróbálták összeboronálni „és ez az erdélyi magyarság egységében szétválasztódást idézett elő.”¹⁰² Azt is sérelmezte, hogy a további behívásoknál is ezt a csoportot preferálják illetve az Erdélyi Gazdasági Egyesület vezetése is szoros összeköttetésbe állt az „opportunizmus híveivel”. Az állami feladatot ellátó egyesületi munkát bírálva pedig azt sérelmezte, hogy a magyar állami segélyekhez egyes helyeken csak EP-i igazolvány felmutatásával lehet hozzájutni. Ez ellen Teleki Béla az EP elnöke azonnal tiltakozott is. Pál kritikája mögött ott lehetett az a helyzet, hogy az EGE magyarországi a mezőgazdasági kamara regionális

feladatait is ellátta Erdélyben. A kritika közvetetten arról is szólt, hogy a volt népközösségek a budapesti centralizációs törekvéseknek is megalkuvó kiszolgálói, illetve visszaélnék monopol helyzetükkel és – most is – megbontják az erdélyi egységet. Míg a másik oldalról, mint a hagyományos sérelmi politika képviselőjét értékelték Pál Gábort, aki a kormányzattal szembeni regionalista érdekek képviselőjével politikailag az Imrédysta párthoz közelített. Miközben az EP vezetése a kormánytámogatást tartotta a legfőbb erdélyi érdekeknek.¹⁰³ A vitát Tusa Gábor felszólalása zárta le, aki egyrészt arra hivatkozott, hogy Bethlen is aláírta az 1939. januári megállapodást. Másrészt, arra, hogy az EP-nak ehhez a kérdéshez közvetlenül nincs köze és csak a jövő dönti el, hogy kinek volt igazza.

Az erdélyi magyar elit önszemléletét áttekintve a szerepek, illetve stratégiák terén a nemzetépítéssel való azonosulás volt a meghatározó. Az önismeret időbeli elhelyezése pedig három időszakban történt. A revízió és Észak-Erdély reintegrálásának kulcsszereplője Teleki Pál volt,¹⁰⁴ aki erdélyi magyar politikusnak tekintette magát. 1940. októberében kifejtette: „... mi nem a 22 évi tapasztalatok után megyünk, mert sokkal régibb nemzet vagyunk. Mi századokban és évezredekben élünk s nem 22 esztendőben. Ennek az ezer évnek pedig az a tradíciója, hogy mi egy dunementi, többnyelvű országot vezetünk.”¹⁰⁵ Ez egy nagymagyar, a Szent István-i eszmét használó időszak, amely Erdélyt és problémáit Magyarország geopolitikáján belül helyezi el. Másként pozicionálja magát Bethlen György vagy Pál Gábor, akik az 1918 utáni kisebbségi sors tapasztalataiból indulnak ki. Az akkor követett stratégiát igazolta számukra a második bécsi döntés. Ezzel a további regionális különállás igényüket is igazolva látják, annak érdekében, hogy a magyar szupremácia fennmaradjon a régióban. A harmadik időszak azé a harmincas években felnőtt fiatal erdélyi értelmiségi-politikusi csoporté, akik az erdélyi magyar sajátosságok kihasználását és integrálását látják a legfontosabbnak a fennálló adott hatalmi szerkezetekben. S itt is a magyar társadalmi-gazdasági pozíciók megőrzése és fejlesztése a legfőbb cél. Miközben tehát más-más módon értékelik és értelmezik a politikai történéseket, mindhárom szemléletmód prioritása az erdélyi magyar szupremácia fenntartása.

2. A NEMZETISÉGI KÉRDÉS

2.1. Az OMP két világháború közti programja a kollektív jogokra, a kisebbségek közjogi alanyiségének elismerésére épült. Ezt 1922-ben a következőképpen fogalmazták meg: „A magyar anyanyelvű román állampolgárokból

alakult nemzeti kisebbség, mint közjogi alany elismerése a gyulafehérvári határozatokban lefektetve lévén és a nemzetközi békeszerződésekben biztosítván, ezek alapján követeljük a nemzeti kisebbségek közjogi alanyiségének alkotmányban való elismerését és az elismerés szükségképpen következményeként a nemzeti autonómiát. Ugyancsak az alkotmányban biztosítani kívánjuk a romániai összes nemzeti kisebbségek autonómiáját, mely szerint mindenik nemzet önmagát saját nyelvén, saját fiai által kormányozza, saját közigazgatással és igazságszolgáltatással.”¹⁰⁶ Ez a nemzeti autonómia jövőkép határozta meg a két világháború közti romániai magyar nyilvános közbeszédet. Mindezt Jakabffy Elemér az Európai Nemzetkisebbségi Kongresszusokon képviselte, ahol az európai kisebbségek között konszenzus volt a kulturális autonómia szükségességéről.¹⁰⁷ A nemzetközi jogi alapközből indult ki Balogh Artúr kisebbségjogi alapmunkájában és a Népszövetségi panaszbeadványok indoklásakor is.¹⁰⁸ Ugyanezt képviselte Mikó Imre is a székely közületi autonómiáról és az erdélyi magyar népszövetségi panaszbeadványokról készült elemzéseiben.¹⁰⁹ Mikó ebből a pozícióból bírálta az 1938-as román kisebbségi státútumot is.¹¹⁰ Majd 1939–1940-ben – mint azt már az előbbieken láttuk – a Nemzeti Újjászületés Frontján belül épp egy ilyen kollektív külön szervezett intézményességet próbáltak létrehozni.

Mindezt azonban felülírta a második bécsi döntés, amikor többek között Balogh és Mikó többségi pozícióba került és már nem a kisebbségi jogegyenlőségért küzdöttek az erdélyi román szupremácia törekvésekkel szemben, hanem olyan keretek között működtek, amelyben az erdélyi magyar szupremácia megerősítése volt a cél.

Balogh Artúr még 1939-ben a budapesti Miniszterelnökség megbízásából tervet dolgozott ki Erdély Magyarországon belüli autonómiájáról.¹¹¹ Ebben az elképzelésben a régió kulturális és népjóléti ügyekre kiterjedő önkormányzattal rendelkezne. Intézményei: tartománygyűlés, helytartóság, valamint a kormányban egy az erdélyi érdeket képviselő tárca nélküli miniszter. A tartománygyűlés nyelve magyar volna, de a nemzetiségiek anyanyelvükön is felszólalhatnak. A belső közigazgatási határokat a nyelvhatárhoz igazítanák és a tisztviselők a többségi nemzetből kerülnének ki. A magyar hegemoniát a választókerületek célszerű kijelölésével; a tartományi képviselők egy részének államfői kinevezésével; valamint bizonyos kérdésekben a nemzetiségenkénti külön szavazással tervezte el biztosítani.

2.2. Teleki Pál kárpátaljai kezdeményezése ehhez képest sokkal visszafogottabb volt, de annak katonai és politikai elutasítása révén kiderült, hogy a hivatalos egynyelvűség és az egységes nemzetállami közigazgatás részle-

ges, regionális feloldása is milyen nagy ellenállásba ütközik.¹¹² Teleki ezen tapasztalatok alapján foglalta össze nemzetiségpolitikai nézeteit, amely az 1868-as nemzetiségi törvény továbbfejlesztésére épült. A nemzetiségi problematikát nyelvpolitikai és közigazgatási kérdésnek tekintette, a nemzetiségek közjogi alanyiségéről szó sem volt. Az ennek pótlására törekvő egyházi intézményrendszert pedig csak a magyar államhoz lojális vezetőkkel tudta elképzelni. Az egyéni nyelvhasználati jogok, az anyanyelven folyó szakszerű és szolgáltató jellegű közigazgatás révén a Szent István-i államiság ideológiai keretei között gondolta el a kérdést kezelni.¹¹³ S ahogyan az erdélyi parlamenti képviselők behívásával meghatározta a regionális érdekképviselői elitet, ugyan úgy az integráció során a visszatért román nemzetiségi probléma körül kialakult közbeszédet is meghatározta. Erre példa az 1940. október 18-i Kolozsvárt tartott *Erdélyi értekezlet*. Teleki bevezetőjében nem csak a tanácskozás célját határozta meg, hanem önmagát is pozícionálta: „összehívtam mára Erdély vezető embereit azért, hogy *mi, erdélyiek, itt magunk között* (kiemelés – B. N.) általános elvi szempontból megbeszéljük Erdély problémáit.”¹¹⁴ Az értekezleten Erdély problémái az erdélyi magyarság problémái voltak. Az erdélyi románsággal kapcsolatos politika nem volt külön téma. A nemzetiségi kérdés két vonatkozásban merült fel: az oktatás-egyházügy és az 1921 földreform tervezett revíziója kapcsán. De az utóbbi esetben csak mint egy figyelembeveendő szempont. Az oktatáspolitikai tárgyalásakor Pál Gábor azt kérte, hogy maradjon hatályban az 1925-ös román magániskolai törvény azon rendelkezése, amely az iskolák létesítésének engedélyezését állami engedélyhez kötötte, valamint fenntarthatónak javasolta azt a rendelkezést, amely az egyházi tanerők számára egyenkénti autorizációt („működési jogosultságot” – kinevezés előtti jóváhagyást) írt elő. Ugyanakkor azt is javasolta, hogy a többnyelvű oktatás mellett az alsó fokú oktatásban az anyanyelv legyen a meghatározó.¹¹⁵ Mindez azért volt fontos, mert a volt kisebbségi vezetők azt kérték, hogy Erdélyben az elemi és középiskolák szintjén maradjon meg a magyar felekezeti oktatás, de mindez hathatós állami támogatással képzelték el. Vásárhelyi János református püspök kiemelte, hogy az egyházi nevelésnek harmonizálnia kell az egyetemes magyar nemzeti érdekekkel és az állam biztonságával. Ezért a magyar államnak „az olyan egyházi intézményekkel szemben, amelyekkel szemben aggodalmi vannak a maga követelményeinek érvényesítése tekintetében, úgy ahogyan Pál Gábor barátom az előbb hangsúlyozta, a magyar állam mind az autorizáció tekintetében, mind a működési engedélyek létesítésében a maga követelményeit érvényesíti s maga a segítséget olyan mértékben adja, amilyen mértékben meggyőződik arról, hogy ezek az egyházak által fenntartott iskolák harmóniában állnak az egyetemes magyar

nemzeti érdekekkel.”¹¹⁶ A magyar állam tehát csak a lojális magyar egyházak oktatási rendszerét támogassa. Bethlen István a probléma lényegét abban látta, hogy ha a magyarság kivonul az állami oktatásból, akkor a román egyházak is kérni fogják a felekezeti iskolákat. Ez azonban a püspök és a volt miniszterelnök szerint sem kívánatos. Így Bethlen szerint „az az érdek, hogy ahol állami iskola van, az fennmaradjon, természetesen román tan nyelvű tanítás mellett.”¹¹⁷ A román felekezeti vagy állami oktatás tétje az volt, hogy a magyar állam képes-e felügyeletet gyakorolni a románul oktató iskolák szellemisége felett. A román nyelvű állami iskolákkal megoldani a nemzetiségi oktatást annál is kézenfekvőbb volt, mert a görög keleti és a görög katolikus egyház 1918 után átadta a román államnak a meglevő iskolahálózatát, amely 1940-ben a magyar állam tulajdonába került. A kinevezésekbe, tanrendbe való beleszóláson túl – a román tanítóhiány miatt – mintegy 2000 románul is beszélő magyar tanítót helyeztek el az észak-erdélyi román tannyelvű állami népiskolákba.¹¹⁸ Ezzel próbálták visszaszorítani az irredenta akciókat és egy Magyarországhoz lojális román generáció felnevelésében bíztak.

1918 előtt Erdélyben az egyházi oktatási intézményrendszer volt az intézményi kerete a nemzeti azonosság fenntartásának és a nemzetiesítő szocializációnak. A két világháború között, amikor a volt többségi magyarság szorult ezen szerkezet segítségére, a román állam nemigen működtetett magyar nyelvű állami iskolákat, vagy ahol mégis, ott magyarul nem tudó oktatókat foglalkoztatott. 1940-ben, amikor újra fordult a kocka, a volt magyar kisebbség fenntartja és megerősíti állami támogatással a maga egyházi iskolarendszerét. A román nemzetiségi iskoláztatást pedig a román nyelvű magyar állami intézményhálózatban oldja meg a magyar kormányzat.¹¹⁹

Az államilag fenntartott és ellenőrzött nemzetiségi intézményrendszer mellett a másik újdonság a nyelvhasználatban jelent meg. Az Erdélyi értekezlet jegyzőkönyvéből már idézett Bethlen István hozzászólása két elvi szemponttal indult. Egyrészt azt vetette fel, hogy az észak-erdélyi nemzetiségpolitikának tekintettel kell lennie a Dél-Erdélyben maradt magyarságra, másrészt figyelni kell arra, hogy a „túlmaradt románságot véglegesen el ne riasszák tőlünk. Mert ezt a határt senki sem tekinti véglegesnek.”¹²⁰ Gyakorlati problémaként másik két kérdést vetett fel. Az egyik a már ismertetett román egyházi iskolákkal szembeni elővigyázatosság. A másik – az erdélyi állami nemzetiségpolitikában újdonságnak számító – felvetés az volt, hogy az erdélyi középiskolákban és a jogászképzésben legyen kötelező a román nyelvoktatás. Teleki erre reagálva elmondta, hogy már az elemi iskolák felsőbb osztályaiba, a szakoktatásba, a középiskolákba és az orvosképzésbe is tervezik bevezetni a román nyelv oktatását. Ravasz László pedig az erdélyi

köztudat változását szorgalmazta. „...az erdélyi értelmiség, az erdélyi művelt ember: három nyelvet beszélő ember kell, hogy legyen. ... A másik dolog az volna, hogy Erdély köztudatába belenyomjuk azt, hogy a közigazgatás az nem impérium, nem parancsolgatás, hanem szolgálat. ...Erdély fogékony erre. Odaát most még nehéz volna ezt a köztudatba belenyomni. A közigazgatás tehát szolgálat. Olyan szolgálat, mint ahogyan a patikus, a kereskedő, az orvos kiszolgálja a hozzá fordulókat, ahogyan a pap, az anya, vagy a nap [sic!] kiszolgálja az ő klienseit, feleit. Mihelyt érezni fogja az a román földműves ember, hogy három szót szól hozzá egy nadrágos magyar ember, aki közigazgatási tisztviselő és segített rajta, abban a pillanatban az irányába tanúsított jótétemény érzetével megy el és lelkében a tudat alatt megmarad egy olyan valami, amiből nagy történelmi erők származhatnak majd akkor, amikor talán majd nem is gondolnánk reá.”¹²¹

Mint eddig láttuk az értekezés nemzetiességét vonatkozású vitájában három nem volt kisebbségi magyarországi/erdélyi vezető közéleti személyiség volt a kezdeményező, míg Pál Gábor és Vásárhelyi János inkább a veszélyekre figyelt oda. Ezt erősítette Paál Árpád is – vezető kisebbségi közíró¹²² – felszólalása, amely a kötelező román nyelvoktatást kritizálta. (Ilyen jelentős véleménykülönbség egyedül csak a székelyföldi gazdasági kirendeltség létrehozása körül volt a két napos tanácskozás során.) A román nyelv kötelező elrendelését kétélű dolognak tartotta. Naivnak vélte azt az elképzelést, hogy ezzel szimpátiát lehetne kelteni a román tömegekben. Inkább attól tartott, hogy rosszindulatú véleményformálók ebben a magyarság bizonytalanságát látják és láttatják. Három kifogása volt az elképzeléssel szemben. Nem tartotta arányosnak, hogy a középosztályi tanuló élete 2/5-ét arra használja fel, hogy „fiziológiai átalakítást vigyen végbe az agyába.”¹²³ Ráadásul nem egy nagy kultúrnyelv, hanem egy kisebb kultúrvilággal ismerkednek meg, amely „kevert gondolkodást idéz elő a középosztályban.” Ez a második kifogás, arra hivatkozva, hogy a ma románul tudó magyar középosztálybeli fiatalság milyen komoly áldozatokat hozott eddig is. „Irtózatossá elnyomorodás állott elő a lelkekben és nem szabad, hogy ez a szellem a középosztályban úrrá legyen, hogy a gondolkodás kevert legyen és a középosztály tagjainak azt kelljen számítgatniok magukban, hogy mégis csak jó lesz vigyázni arra a román nyelvre, mert hátha urak lehetnek. ... Mi úgy képzeljük el a dolgot, hogy a magyar impériumot a magyar fennhatóságot, a magyar fölényt tényleg a magyar közigazgatás nagylelkűsége, tisztessége, magyar szelleme, a magyar embereken segíteni tudása kell, hogy fenntartsa.”¹²⁴ Paál a szocializáció igazi lehetőségét a magyar hadseregben látta. A román nyelv emancipálása azonban később pl. a hadseregen belüli külön vezényleti nyelv követelését hozhatná magával. A hozzászólás végén Paál

megint kitért Teleki és Bethlen jóhiszeműségére, amellyel szembe állította a 22 éves tapasztalatot: „minél jobban tanult ifjúságunk románul, annál kevésbé értették meg.”¹²⁵ Teleki azonnal reagált Paál kritikájára. Cáfolta, hogy a román nyelvtanulás olyan mély lelki és fiziológiai átalakulással járna, mint azt Paál beállította. Tévedésnek nyilvánította a 22 évre való hivatkozást is. Itt hangzott el a már idézett nyilatkozata arról, hogy évezredek lépésekben kell látni a magyarság dunamenti vezető szerepét. S ez a többnyelvűséget vonja maga után, mint gyakorlati szükségletet. „Trianon után helyezkedhettünk volna arra az álláspontra is, hogy csinálunk magunknak egy kis Magyarországot, lehetőleg tiszta magyart és abban élünk, rendben van. /Gróf Bethlen István: Ez a kismagyar megoldás. / Gróf Teleki Pál miniszterelnök: mi azonban úgy találtuk, hogy évszázados küldetésünk, hogy itt a Duna medencében vezető szerepet játszunk és ennek következtében ezen a vonalon indultunk tovább a „nem, nem soha“-tól kezdve. Minthogy a közvélemény ezt mondta ki, a magyar kormányoknak egymás után az volt a kötelességük, hogy a közvéleménynek, egyben tehát a nemzetnek ezt a felfogását követve végezzék azokat a munkákat, amelyek ebből a felfogásból természetszerűen következnek. Ez a nemzeti parancs pedig az volt, hogy haladzatok tovább az ezeréves nemzet útján a Duna medencei küldetésben, tehát a többnyelvű ország vezetésének küldetésében. Ez vonja tehát maga után azt, hogy nekünk több nyelvet kell tudnunk, mert hiszen mindig annak kell több nyelvet tudnia, aki kormányoz és nem annak, aki kormányoztatik. Ez a fontosabb. Annak, aki kormányoztatik, szintén kell tudnia azt az egy nyelvet, amely összekapcsol. Éppen a magyar szupremáciának extrém magyar álláspontja vonja tehát maga után azt, hogy a vezetőnek, ha vezetőnek akarja magát tartani, több nyelvet kell tudnia.”¹²⁶ Teleki szerint a 22 év kényszer alatt kellett románul tanulni. „De egészen más a helyzet ma. Ma küldetésből csináljuk ezt, ami a nemzetvezetéshez hozzátartozik.”¹²⁷ Ezek után saját 1918 előtti szolgabírói működéséből hozott arra példát, hogy a magyar nyelv használata a legegyszerűbb közigazgatási konfliktusban is hogyan teremtett nemzetiségi viszályt, míg ha a problémát románul jelenítették meg ezt nem írta felül a román-magyar viszony. Részben azért visszakozott a miniszterelnök, mert bejelentette, hogy épp a volt kisebbségi érzékenység miatt a kultuszminiszterrel abban egyeztek meg, hogy a kötelező román nyelvtanítást csak a következő évben vezetik be. Az érzékenységet jól mutatja, hogy a kolozsvári egyházi középiskolákban tiltakozó mozgalom alakult a román nyelv kötelező oktatása ellen.¹²⁸ Az emlékezetkészletben ötven év alatt mindez átalakult. A kilencvenes években a „kis magyar világról” való emlékezés toposzaként, mint a kisebbségi korszak tapasztalata, a sajátos transzszilván belátás, vagy épp, mint a magyar nemze-

tiséggpolitikai kultúrfölény bizonyítéka jelenik meg ez a korabeli intézkedés.¹²⁹ Miközben ez egy „kívülről” bevitt állampolitikai döntés volt, épp a „kisebbségi tapasztalatokkal” szemben.

2.3. Már az Erdélyi értekezlet előtt megkezdődött a magyar–román viszonyt és a nemzetiséggpolitikai kereteket alapvetően meghatározó nemzeti-ségi kölcsönösség politikája.¹³⁰ Ez jelent meg az EP 1941. május 28-i kolozsvári alakuló nagygyűlésén elfogadott programjában is. Míg a németesség esetében a nemzetközi szerződésekben látták e csoport fejlődésének garanciáját,¹³¹ addig a románság esetében a nyelvhasználati jogokat is a romániai magyarság sorsának alakulásához kötötték. A pártprogram IX. 2. fejezete szerint: „A magyar állameszmét magáévá tevő román nép számára biztosítani kívánjuk nyelve használatát, a közoktatásban, közigazgatásban és a bíróság előtt, egyházi megbecsülését, a munka szabadságát, nemzeti-ségi érzése védelmét, politikai jogai gyakorlását, de mindezeket csak olyan mértékben, amilyenben a romániai magyarság e jogokkal rendelkezik.”¹³² Maga az egész program – és még konkrétabban a kapcsolódó munkaterv – a volt magyar kisebbség megerősítését szolgálta, amely kimondatlanul is a magyarság prioritásának intézményesítésére szolgált.¹³³ A program pont első mondatában egy másik feltétel is szerepel: a magyar állameszme elfogadása. A korabeli nemzetiséggpolitikában az egyéni – döntően nyelvhasználati – jogok keretein belül kezelendő nemzeti-ségi jogok mellett a magyar államhoz való lojalitás volt a kulcskérdés.

2.4. A harmincas évek magyar szakirodalomában Rónai András, az Államtudományi Intézet igazgatója foglalta össze a kisebbségi kérdés kezelésére vonatkozó elképzeléseket. Itt még egyenrangúként kezelte a nemzeti autonómia megoldásokat és az 1868-as magyar nemzeti-ségi törvény továbbfejlesztését.¹³⁴ A téma meghatározó szakpolitikusa Pataky Tibor, aki a húszas évek elejétől a Miniszterelnökség II. nemzeti-ségi osztályának vezetőjeként a magyarországi nemzetiséggpolitika és a budapesti magyarságpolitika kormányzati felelőse volt. Még az első bécsi döntés után is nemzeti autonómia elvárásokban gondolkodott a romániai magyarság problémáinak kezeléséről.¹³⁵ A korszak nemzetiséggpolitikai szemléletéről jó áttekintést ad az 1942-es debreceni nemzetiséggpolitikai előadássorozat. Az itt tartott előadásában Pataky két körülményt emelt ki. Egyrészt azt, hogy az 1938 után visszatért nemzetiségek többségiből lettek újra kisebbségiek, és elhidegültek, elkülönültek a magyarságtól, annál is inkább, mert továbbra is közelükben található saját nemzeti államuk. Másrészt a magyar állam, a nemzetiségek és a magyarság viszonyát is újra kell gondolni. Megfogalmazásában a

nemzetiségek a politikai magyar nemzet tagjai és egyenlő jogú polgárai. „A nemzetiségekhez tartozóknak joguk van szellemi és gazdasági kulturális erőiknek megtartására, azok akadálytalan fejlesztésére, e célból iskolákat, iskolai intézményeket, kulturális, szociális gazdasági célú egyesületeket alakíthatnak és tarthatnak fenn.”¹³⁶ De mindezek, mint egyéneknek biztosítható. „Nem élhetnek különvaló életet sem a magyar államtól, sem a magyar állam többi polgáraitól. ... Fel kell ismernie, hogyha itt e államban élni akar, tovább megyek, nem ebben az államban, de a Duna völgyében élni akar, nyugodtan biztos otthont akar tudni a magáénak, nem lehet más, csak magyar patrióta.”¹³⁷ Ennek a lojalitásnak és nemzetiségpolitikának előfeltétele, hogy „érezzék saját népiségük fejlesztésében az állam gyámolító kezét”; a közigazgatásnak ismernie kell az egyes nemzetiségek viszonyait és nyelvét; és a magyar közvéleménytől is új befogadó magatartásra van szükség. Az egyéni nemzetiségi jogok körét Moravek Endre – a szintén Debrecenben elhangzott előadásában – a következőkben foglalta össze: a nemzetiség szabad bevallása; a szabad nemzetiségváltoztatás; az anyanyelv használata; az anyanyelven történő oktatás; a szabad iskolaválasztás joga; az iskolaváltoztatás joga; a szokások, hagyományok és sajátos erkölcsök megőrzésének lehetősége; a nemzetiségi vidéken olyan hivatalnokok alkalmazása, akik ismerik a nemzetiség nyelvét; a szabad gazdasági és kulturális szervezkedés lehetősége.¹³⁸

Makkai Sándor a nemzetiségi kérdés szabályozását nem jogi, hanem lélektani feladatnak tartotta debreceni előadásában. Ennek két előfeltétele a magyar öntudat és önérzet, valamint a magyar kritikai önismeret. Ez adhat egyfajta erkölcsi felsőbbrendűséget, amely révén a kisebbségi kategóriát megszüntetve a nemzetiségek emberként való megbecsülésének kell előtérbe kerülnie. „A magyar hit értelmezéséből következik, hogy egyetlen nemzetiség külön, kollektív létérdekét sem ismerhetjük el, a miénktől idegen világ és testképpen. De a magyar önismertből következik, hogy elismerjük az egyén emberi jogait, vallásához, nyelvéhez, kultúrájához való igényét, lehetőségeit, áldozatait.”¹³⁹ Kulcskérdésnek a „szociális lelkület megáradást” tartotta. A mesterséges, erőszakos asszimiláció helyett „nekünk a *minőség hatalma* mellett kell döntenünk, nekik pedig a között, hogy a magyarságba való önkéntes beolvadással valósíthatják-e meg *jobb emberségüket* vagy nem? Mert a magyarság *ellenére* ebben az országban ennek útját nem kereshetik s ha emiatt lelkiismereti kétségbe esnek, nincs más hátra, minthogy elváljanak és eltávozzanak az országból.”¹⁴⁰ Makkai tehát a *Nem lehet* c. híres tanulmányában megfogalmazott álláspontján 1940 után sem változtatott.

A Magyarország, mint politikai közösség iránti lojalitás megteremtése érdekében a felvidéki Sziklay Ferenc a 18. századi hungarus tudat visszaállí-

tását javasolta, mintegy kizárva az utóbbi másfél évszázad nemzetiségi nemzetépítő tapasztalatait.¹⁴¹ Ezt azonban csak társadalompolitikai reformokkal látta megvalósíthatónak az ezekben az években megjelenő új erdélyi értelmiségi generáció egyik meghatározó alakja, Mikecs László. A szlovák, román és a magyar nemzeti önszemléletet, illetve nemzetépítést összehasonlító tanulmányában kimutatta, hogy míg az előbbiek megragadtak a romantikus, kritikátlan szemléletnél, addig a magyaroknál megjelent a tudományos-kritikai szemlélet, illetve a társadalom- és gazdaságépítés. A 18. századhoz annyiban térne vissza, hogy a nemzetiség szerinti rétegződés helyett rendi/társadalmi rétegződést, a nemzeti helyett a szociális dimenziót tekinti kiindulópontnak. A magyar társadalom történetét, mint egy az árpádházi karizmatikus királyoktól kiinduló nemzetépítést fogta fel, amely során előbb a tömegeből teljesítményeik révén kiemelkedtek főnemesség ősei, majd a köznemesség (középbirtokosok, idővel a kurtenemesek) emelkedett fel a nemzettestbe. Ezután a polgárság következett volna, de mivel ez a kis számú és jórészt idegen réteg nem tudott önállósulni, a köznemességhez és a dzsentrihez asszimilálódott. Korunkban pedig a jobbágyok és a nem szabadok utódai a munkások és parasztok beemelése folyik. Mindez a magyarság vezette kárpát-medencei városi iparosodás, civilizálódás révén még inkább felgyorsul. A székelyek és „Erdély magyar városainak dolgozói mellett kénytelen kellett lemaradnak a még ma is nagy tömegben pásztor és paraszt románok, természetesen nem a *magyarok* mellett a *románok*, hanem a *fejlettebb készségű dolgozók* mellett az *elmaradottabbak*. A magyar-román viszony végül is, úgy hisszük, ebben az aspektusban fog mutatkozni.”¹⁴² Mikecs szerint a nemzetiségi kérdést az fogja eldönteni, hogy a magyaroknál nagyobb-e a társadalmi fejlődés (a mobilitási lehetőség) mint a szlovákoknál vagy a románok körében. „Ennek a változásnak a legfőbb jelleme: a nagyszámú alsó rétegek öntudatosodása, felemelkedése a nemzet életébe. Abban a folyamatban, mely a nacionalizmus elhalványulása és a szociálistikus megerősödése közben megy végbe, nemcsak a felemelkedő rétegek mennyisége fontos, fontos minősége is. S mindez záloga annak, hogy a magyarság, melyet a nacionalizmus szemléletében, elsősorban a nemzeti eszmében öntudatosult felső réteg jelentett, népe mennyiségével és minőségével megerősödve s ezt önszemléletében is kifejezésre juttatva, az eljövendő szocializmus korában újra hatalmat szerez Európa e részén. Ez a *magyar szociálistikus* példa lesz minden itt élő népnek.”¹⁴³ Ebben a harmadik utas kolozsvári elképzelésben tehát a magyar patriotizmus helyett a korszerűbb társadalmi berendezkedés, magyar szocializmus lehet a nemzetiségeket a magyar államhoz integráló erő.

2.5. Az EP két nemzetiségpolitikai szakértője jóval konkrétabb álláspontot fogalmazott meg a parlamenti beszédekben. Nem bíztak az új nemzetiségek magyar állami lojalitásának megteremtésében. Balogh Artúr szerint a kisebbségi jogegyenlőséget a nyelvhasználaton keresztül lehet biztosítani. 1918 előtt Magyarországon a kulturális önkormányzatiság (nemzetiségi egyházak, szász önkormányzat) révén volt kisebbségvédelem. Nem volt azonban határozott állami politika a nemzetiségek fékentartására és a magyarság megerősítésére a nemzetiségi vidékeken. A korabeli viszonyok között Balogh szerint a nemzetiségpolitikát a következő alapelveknek kell meghatározni. A nem magyar anyanyelvű állampolgárok „nemzetiségi, tehát főleg kulturális” igényeinek kielégítése csak addig terjedhet, amíg az összeegyeztethető az államegységgel. „A magyar állam nemzetiségétől nem akar megfosztani senkit. A magyar államban a *kisebbség* nem jelent kisebb jogot és a kisebbségi állampolgár nem másod-, vagy harmadrendű állampolgár, mint amilyenek mi voltunk. Aki még nincs megelégedve a magyarországi viszonyokkal – nem azért, mintha nem volna meg minden oka arra, hogy meg legyen elégedve, azért, mert ő nem akar megelégedett lenni – az az államnak, a hazának ellensége és azzal úgy kell elbánni.”¹⁴⁴ A jogegyenlőség közigazgatásban való megvalósításához pedig elengedhetetlen, hogy a végrehajtó szervek ne politizáljanak, a nemzetiségpolitika kizárólagosan a kormányok feladta legyen.

A korszak legátfogóbb nemzetiségpolitikai nézetrendszerét Mikó Imre dolgozta ki egyetemi magántanári értekezésében, a *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* c. munkája utolsó fejezetében, valamint a parlamenti felszólalásaiban. (Ezek közül különösen fontosak az 1942-ben és 1943-ban a költségvetési vitákban elmondott beszédei.) Mikó nemzetiségpolitikai elképzelései három részre bonthatók: a történeti dimenzióra, az 1940 utáni konkrét nemzetiségpolitikai alapelvekre és technikákra, illetve az erdélyi nemzetiségpolitikai stratégiára.

Történetileg ő is az 1868-as törvényből indult ki, amelyet a nyelvhasználati jogon túl azért tartott meghatározónak, mert – Horvátország társországi státuszán túl – az egyházak önkormányzati jogosítványai révén a nemzetiségek kulturális intézményrendszert működtethettek.¹⁴⁵ A kárpátaljai kormányzóság, illetve a magyarországi németiség pozitív diszkriminációját is ehhez köti, mint a sajátos helyzetekre adott válaszokat. A Szent István-i állameszme és a Szent Korona tan retorikájában fogalmaz ugyan, de az 1868-as nemzetiségi törvénynél szélesebb alapokra szeretné helyezni a nemzetiségpolitikát. Úgy gondolja ugyanis, hogy a horvát-szlavón rendezésben, a görög keleti egyház autonómiájában, illetve Bethlen István angliai előadásában, Ottlik László nézeteiben „a jövő megoldásának alapelemei adva van-

nak.”¹⁴⁶ Teszi ezt 1943–1944-ben, amikor Bajcsy-Zsilinszky Endre Erdély autonómiájában, Hodzsa közép-európai konfederációban, Maniu nemzetiségi autonómiában egyaránt a történeti Magyarország integritásának eszméjével szemben fogalmazzák meg elképzeléseiket. Mikó ekkor a nemzetiségi és az erdélyi kérdés megoldását a nagymagyar koncepción belül képzelte el. Nemzetfelfogása a 19. századi liberális politikai nemzetfelfogás és a nemesi nemzetfogalom ötvözete volt, amelyet társadalomtörténetileg is változónak tekintett.

A nemzetiségpolitikában három alapelvet fogalmazott, meg amely felülírta az összes többi megfontolást. Egyrészt, a nemzetiségpolitika nem lehet a pártpolitikai harcok függvénye. A 19. századi hibás magyar politikát is részben erre vezette vissza. Másrészt, a nemzetiségi pozíciók megszerzéséhez nem a konkurens nemzetiségi csoport diszkriminálása, hanem a saját nemzeti társadalom megerősítése vezethet. Harmadrészt, a magyarországi nemzetiségek jogainak biztosítása a Szlovákiában és Romániában maradt magyar kisebbség számára biztosított jogok függvénye. Ha pedig ez nem működik, a retorzióktól sem szabad visszariadni.¹⁴⁷

Ezeket túl alapvetőnek látta a nemzeti és történelmi sajátosságoknak megfelelő, az egyes nemzetiségek helyzetéhez alkalmazkodó nemzetiségpolitikai megoldásokat. A népszövetségi kisebbségvédelem – amelyet a „zsidóság gondolatának” tulajdonított – és a népiség-fajiságra alapozó nemzeti szocializmus koncepciója között egy a sajátos magyar történeti fejlődésnek megfelelő, az állampolgári politikai nemzetből kiinduló, az egyéni jogokkal biztosított kulturális-nyelvpolitikában látta a nemzetiségi problémák kezelésének lehetőségét. A népszövetségi kisebbségvédelem egyik hibáját is abban látta, hogy a legkülönbözőbb kisebbségek problémáit egy kaptafára akarta megoldani. „Ugyanebbe a hibába esnénk most, ha minden néptörédket közjogi egységnek fognánk fel és kollektív népi jogokkal ruháznánk fel azokat. Ez a felfogás bár látszólag a nemzeti szocializmusban gyökerezik, nem egyéb, mint a liberális nemzetiségi politika jogegyenlőségi fikciójának a közösségi életre való vetülete.”¹⁴⁸ Ezért a második bécsi döntéssel a magyarországi Volksbundnak adott külön jogosítványokat és a többi magyarországi nemzetiséget szétválasztotta. Az előbbi „népcsoport” különjogait azzal magyarázta, hogy a vegyes lakta területeken épp a németek támogatására van szükség a centrifugális erőkkkel szemben, illetve a dél-erdélyi szárszág számára jelent mindez vonzerőt.

A legnehezebb ügynek a két évtizedig saját nemzeti államában élt nemzetiségi középosztály kérdését látta. „A falusi népet jó közigazgatással és közellátással még meg lehet nyerni a magyar állameszmének, a nemzetiségi középosztály azonban mindig az irredentizmus hordozója volt és két évti-

zedes nemzeti „átképzés” után ma inkább az, mint valaha. ... A józan magyar államvezetésnek tudnia kell, hogy olyan nemzetiségi középosztályt, amelynek szomszédságában nemzeti állama van, más állameszmének megnyerni a nacionalizmus korában a lehetetlenségek közé tartozik.”¹⁴⁹ Elutasította azt a nézetet, hogy nincs szükség nemzetiségpolitikára, mert a háború után azt úgy is radikálisabb módszerekkel kell megoldani. Mivel azonban a nemzetiségi kérdés állandó feszültségforrás a térségben: „Arról is megvagyok győződve, hogy a háború végén következő gyökeres rendezés eszközei közül a telepítést semmi esetre sem lehet mellőzni.”¹⁵⁰ Erre azonban nem szabad a háború alatt várni, hanem kihasználva az állam ilyenkor szabadabb beleszólását a gazdasági és társadalmi életbe „ ezt a befolyását a nemzetiségi kérdés terén olyan előfeltételek megteremtésére kell felhasználnia, amelyek a nemzetiségi kérdés végleges megoldását előkészítik.”¹⁵¹

Ezek az intézkedések pedig közoktatási és közigazgatási feladatok illetve a saját társadalom megerősítésére vonatkoztak. Az előbbi körből a nemzetiségi tanítók anyanyelvi szakanyaggal való ellátását ellátást és továbbképzését illetve a hatósági rendelkezéseknek a nemzetiségek nyelven való közreadását emelte ki. Mikó is hangsúlyozta a magyar fiatalságnak a nemzetiségi nyelveken való tanítását. Mindezt annak érdekében, hogy a „magyar” közigazgatás nemzetiségi nyelven is működhessen a vegyes területeken. S így volna elérhető, hogy a nemzetiségi politikát a kormány és ne az alsóbb igazgatási szervek csinálják.

Mikó Imre korabeli nemzetiségpolitikai nézeteinek harmadik szintje a saját – az erdélyi magyar társadalom – megerősítése volt. „Az egyetlen helyes, pozitív és alkotó nemzetiségi politika az, amelyik a magyarság megerősítését tűzi ki céljának. Ennek a célnak a szolgálatába kell állítani a föld-birtokpolitikát, szociálpolitikát, népegészségügyet, adózási rendszert, közigazgatást, közoktatást, a valláserkölcsi nevelést és a nemzetvédelmi propaganda-szolgálatot.”¹⁵² Ezen kívül három stratégiai területet nevezett meg. a) A kisebbségi helyzetben alakult szervezetek fenntartását (EMGE, EMKE, EME, szövetkezeti központok, egyházi iskolarendszer stb.) állami támogatással. Ezek a kipróbált intézmények jól ismerik a regionális sajátosságokat és a vegyes lakosságú területeken is képesek a magyarság gazdasági, kulturális színvonalát hatékonyan fejleszteni. b) A székely népfelsolet telepítéssel a közép-erdélyi magyarság megerősítésére lehetne használni. Ezzel az erdélyi nemzetiségi–népesedési viszonyokat a magyarság javára lehet fordítani. c) A vegyes területeken a magyarság nem lehet politikailag megosztott. Itt a magyarságnak nem pártharcokkal, hanem önmaga megerősítésével kell foglalkoznia.¹⁵³

A nemzetiségpolitikai nézetek mellett jelen volt Mikónál a budapesti nemzetiségpolitikával szemben egyfajta közvetett kritikai szemlélet is. Ez 1943 nyara, a háborús fordulat után jelent meg nála és az EP más politikusa-
inál is (Albercht Dezső, Teleki Béla). Erre példa az a levélváltás, amely Mikó *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika* c. könyvéről közlte és Pataky Tibor kö-
zött történt. Mikó jóval szélesebben értelmezte az 1868-as nemzetiségi tör-
vény lehetőségeit és egyben kritikusabb is volt annak megvalósult gyakor-
latával, mint ahogy azt a budapesti szakpolitika meghatározó személyisége
elvárta volna.¹⁵⁴ Már 1942-es beszédében sérelmezte, hogy a 800 ezres zsi-
dósággal mennyivel többet foglalkoznak, mint a 3 milliós nemzetiség probl-
émájával. A „mindent vissza” jelszava mögött senki nem gondolt a „min-
denkit vissza” problémára. Ez elsősorban abból adódhat, hogy a trianoni
Magyarország közvéleménye a kismagyar (etnikailag egységes Magyaror-
szág) koncepcióban gondolkodik. Ezért Mikó szerint a „visszatért területek
magyarságának kötelessége a nemzetet a nagymagyar gondolat és a nemze-
tiségi elv elválaszthatatlanságára figyelmeztetni.”¹⁵⁵ 1943 novemberében a
soknyelvű ország igazgatását olyan magyar feladatnak nevezte, amellyel el
lehet ismertetni, vagy el lehet veszíteni a „dunavölgyi elsőszülöttségi jo-
gunkat”, azaz a regionális vezető szerepet. Ebben a vonatkozásban két alap-
elvet határozott meg. A határon túl maradtak iránti felelősséget, amellyel a
nemzetiségpolitikai kölcsönösség álláspontját fogadta el és a kisebbségiként
szerzett eszményeket. Az első világháború előtti nemzetiségi politikusokkal
szemben – akik a demokráciáért való küzdelmet valójában a nemzeti célja-
ikra használták fel – Mikó új elemként kapcsolta be, hogy: „Ha mi kisebbsé-
gi sorsban emberi és nemzeti jogokért, szabadságért és egyenlőségért küz-
döttünk, azt komolyan gondoltuk és ehhez jobb sorsban is hívek akarunk
maradni.”¹⁵⁶ Ebből következőleg kritizálta a központi (kormányzati) igazga-
tást. Erre vonatkozó bírálatának lényege az volt, hogy ez az adminisztráció
a trianoni kor személyzetével és szemléletével működött tovább és nem ke-
rültek a budapesti irányításba a visszatért 2 milliós magyarság kisebbségi
tapasztalatokkal rendelkező képviselői, miközben a nemzetiségi vidékeken
a közigazgatás tanulta a nemzetiségek nyelvét és a helyi közigazgatásba
volt kisebbségi magyarokat és nemzetiségeket is igyekeztek bevonni.¹⁵⁷
A hozzá nem értés kritikáján túl a nemzetiségi agitátorokat és a magyar túl-
zókat, sovínisztákat az 1918 előtti időkre visszavetítve tematizálta, bár ez
inkább saját álláspontjának középre pozícionálása volt, mint kritika.

Mindezek a kritikák is jelzik, hogy központi kérdésnek tartották a köz-
igazgatás működését. Albrecht Dezső szerint „látszólag két út áll csak ren-
delkezésre. Vagy magunkévá tesszük az utódállamok sovén módszerét, és
nemzetiségeink elnyomásával, háttérbeszorításával megerősítjük a magyar

népet – ezzel viszont veszélyeztetjük az ország sorsát – vagy pedig kitarunk a magyar nemzetiségi politika hagyományai mellett, de – miként az elmúlt évszázadok alatt – elesettségekben hagyjuk a magyar népet. Tragikus elmentmondás: amit nyerek az egyik esetben, nyerek az országon, elvesztem a magyarságon, amit a másik esetben nyerek a magyarságon, elvesztem az országon. Ezt az ellentétet feloldani sem a mai, sem bármiféle elképzelt közigazgatási rendszerben nem lehet. A közigazgatásnak, amennyiben pacifikálni, nemzetiségeket megnyerni akar, tárgyilagosnak és igazságosnak kell lennie. Külön kell választani tehát a magyarság megerősítésének, a magyar nép érdekvédelmének kérdését a közigazgatástól.”¹⁵⁸

A nemzetiségpolitikai nézeteket áttekintve azt látjuk, hogy a két világháború közti egyetemes, állampolgári jogegyenlőség és a nemzeti önrendelkezés elve nyomán kialakított kisebbségvédelemi értékek és jövőképek helyett a magyar nemzetépítés érdekei váltak elsődlegessé. Az erdélyi kisebbségi politikusok is ezt a nemzetépítő szemléletet tették a magukévá, amelyben a dél-erdélyi kölcsönösség elve, a háború utáni telepítések lehetősége, az egyéni nyelvhasználati jogok biztosítása, a nemzetiségileg semleges közigazgatási rendszer és a saját erdélyi magyar társadalom megerősítése kapcsolódott össze.

3. A ZSIDÓKÉRDÉSHEZ VALÓ VISZONY

3.1. A két világháború közti erdélyi zsidóság magyar anyanyelvű volt és meghatározó része magyar nemzeti azonosságtudattal rendelkezett. Mivel egy rétegzett és regionálisan is sokban különböző társadalmi csoportról van szó, az egyneműsítő kifejezésekkel is vigyáznunk kell. Ennek a tanulmánynak nem tárgya, hogy ez a csoport területileg, társadalmilag, generációs csoportjait illetően hogyan viszonyult a magyarsághoz, illetve, hogy ez a viszony 22 év alatt hogyan és miért változott. A következőkben csak az erdélyi magyar elit 1940 utáni álláspontját szeretném értelmezni.

A romániai magyar politika személyiségeit bemutató első kiadványban Ligeti Ernő külön foglalkozott az erdélyi magyar zsidóság problémájával, amelyet a romániai magyar kisebbség részeként értelmezett.¹⁵⁹ 1923-ban Róth Hugóra, az OMP Intéző Bizottságának (később a 3 tagú elnöki tanács) tagjára aránytalanul súlyos adót vetettek ki. Ezt az IB úgy értelmezte, hogy erre a magyar kisebbségi mozgalmakban való részvétele miatt került sor. Paál Árpád javaslatára ebben az ügyben határozatot is hoztak. „A magukat magyar nemzetiségűeknek valló, magyar anyanyelvünkhöz és kultúrájukhoz ragaszkodó zsidó vallású polgártársaink magyar mivoltának a rendsze-

res kétségbevonását, emiatt való különös hajszolásukat, gyermekeik magyar anyanyelven való oktatásának eltiltását fájdalommal észleljük. Láttuk, hogy mindezekben és egyéb hasonló kormányzati, politikai, hivatali és társadalmi kezeléseknél az a tendencia nyilvánul, hogy említett polgártársainkat a magyar népkisebbség teljességéből minden módon kiszakítsák. Éppen ezért ezt a tendenciózus bánásmódot a magyar népkisebbség egyik legsúlyosabb sérelmének minősítjük ...”¹⁶⁰ Egy évvel később az IB a kolozsvári iskolasegélyezési akció kapcsán megállapította, hogy „ a gyűjtési akciókba a zsidóság kevéssé veszi ki részét. A zsidóságot tervszerűen idegenítik el a magyarságtól. A zsidóság nagy része a cionistákhoz pártolt, s itt annyira igénybe vétetik áldozatkészsége, hogy magyar célokra nem támogathat. Mód keresendő, hogy a zsidóságnak a magyarsághoz való tartozandóságának érzete minél jobban fejlesztessék.”¹⁶¹ Erre sort is kerítettek, még 1924 végén, a brassói nagygyűlésen külön határozatot hoztak a zsidóság ügyében. „Mondja ki a Magyar Párt, hogy a Romániához csatolt volt magyar területek zsidóságát, amely hű maradt magyar anyanyelvéhez, műveltségéhez és kultúrájához és régi magyar szokásaihoz, a romániai magyarság integráns egységébe tartozónak tekinti. És míg egyfelől a zsidóság összes magyar érdekeit a Magyar Párt – mint eddig is – testvéries közérzettel felkarolja, támogatja és azokért, mint saját kisebbségi ügyeiért dolgozik, úgy másfelől elvárja, hogy a magyar zsidóság a Magyar Párt alkotmányos keretén belül a régi hűséggel és lelkesedéssel vesz részt a Magyar Párt áldozatkész tevékenységében és erélyes küzdelmeiben.”¹⁶² A következő évtizedben ezt a viszonyt egyre nehezebb volt fenntartani az Erdélyi/Magyar Lapokban felszínre kerülő antiszemita irányultsággal szemben. Az OMP IB

– a Bihar megyei tagozat kérésére – 1936-ban Jávör Bélának a Magyar Lapokban megjelent állítására reagált, mi szerint a magyar „néptest” a zsidóval „összeegyeztethetetlen”.¹⁶³ Az IB „a zsidó vallású párttagokat is olyan vallású párttagoknak tekinti, mint a keresztény vallású magyarokat, akik között sem a múltban nem tett, sem a jövőben nem tesz különbséget.”¹⁶⁴

A harmincas évek új generációjának politikai színrelépésekor, 1937. októberében, a Vásárhelyi Találkozón kiadott határozat, amely konszenzusos stratégiai jövőképpnek számított, újból kiállt a zsidóság mellett. „- népkisebbségi életünket és annak minden intézményét a nemzeti egység gondolata és célja hassa át, politikai, gazdasági közművelődési, és egyház intézményei s azok vezetői között, amennyiben hiányzik, becsületes együttműködés jöjjön létre, az osztály-, felekezeti és nemzedéki ellentétek életünkéből tűnjenek el, annál is inkább, mert minden felekezeti és etnikai származású magyar ember s így azokat a zsidó vallású magyarokat is, akik kisebbségi sorsunk minden következményét vállalják a magyar népkisebbség alkotóelemének tekint-

jük.”¹⁶⁵ Egy évvel később, amikor az IB-nak döntenie kellett – a szűkebb pártvezetés által már letárgyalt – a Goga és Cuza vezette antiszemita Nemzeti-Keresztény Párttal¹⁶⁶ létrehozandó választási együttműködésről, már a román pártokkal szembeni bizalmatlanságon túl a zsidó kérdéshez való viszony osztotta meg a bizottságot. Krenner Miklós szerint „ez a meg-egyezés az egész világ demokráciája ellen irányul, kizárja sorainkból a zsidókat, kik a magyar kisebbséghez tartoznak, mert magyar az anyanyelvük. Egy ilyen választási megegyezéssel feladjuk 10 éves elvi álláspontunkat.”¹⁶⁷ Rajta kívül még a Hunyad megyei Meskó Miklós utasította el a megállapo-dást a zsidókérdésre hivatkozva. Gaál Alajos (Maros megye) és Szabó Béni (Brassó) a választási megállapodást a kényszerhelyzet miatt elfogadta, de az előbbi a zsidókérdést csak az emberi szempontok figyelembevételével tartotta rendezhetőnek. Szabó pedig a Brassó megyei ifjúság zsidókérdés-ben elfoglalt szélsőséges álláspontját ismertette, amelyet szerinte „csírájá-ban kell elfojtani.”

A pártvezetés azért erőltette ezt a megegyezést, mert a tárgyalások során sikerült elérni, hogy a miniszterelnök elismerje a magyarság népszemélyi-ségét. Erre azonban nem kerülhetett sor, mert a határozat nyilvánosságra hozatala előtt Goga kormánya megbukott. Mikó összefoglaló munkájában az IB döntését tárgyalva felvetette azt a dilemmát, hogy az OMP-re szavazó zsidók a választási együttműködés megvalósulása esetén egy antiszemita pártot is támogattak volna. Ezt azonban a párt a részéről a „leszakadás” konstrukcióval feloldotta. „Igaz, hogy a magyar párti zsidók a magyar anyanyelvű zsidóság elenyésző százalékát képezték, mert az erdélyi zsidó-ság túlnyomó többsége Trianon után nemzeti alapra helyezkedett és pártjuk több ízben a kormány oldalán heves választási harcot folytatott a Magyar Párt ellen.”¹⁶⁸ Mikó 1941-es értékelése már a megváltozott pozíciót tükrözte. Ennek hátterében pedig döntően az OMP és az erdélyi magyar közbeszéd harmincas években történt változása állt és csak másodsorban – részben az előbbi hatására – az erdélyi magyar zsidóság új nemzedékének eltávolodása a hivatalos magyar intézményességtől.¹⁶⁹

Magyarországról a húszas évek végén mindez még nem igen látszott. A Népies Irodalmi Társaság ebben a kérdésben készült feljegyzése megállá-pította, hogy a környező országokban és így Romániában is a kormányza-tok elsősorban a magyar nyelvű zsidóságot próbálják a maguk céljaira meg-nyerni. „A magyarsághoz és a magyar anyanyelvéhez ragaszkodó zsidó-ság helyzete a legnehezebb, mert társadalmi tagozódásánál, foglalkozásánál fogva leginkább függ a kormánytól és a legnagyobb mértékben van kitéve engedélymegvonások, bírságok stb. révén a központi kormányzat, valamint a helyi hatóságok önkényének, zaklatásának, nem egyszer zsarolásának.

Mindazonáltal az erdélyi zsidóság nagy többsége rendületlenül kitart magyarsága mellett. Tény, hogy a kormány könnyen érthető okokból a cionista mozgalmat támogatja, de a zsidóság nagy tömegét megnyerni nem képes.¹⁷⁰ Miután a feljegyzés – ismeretlen – szerzője a zsidóság OMP-n belüli jelentős Bihar, Temes, Hunyad, Maros megyei és a szűkebb pártvezetésben betöltött pozícióit áttekintette, megállapította, „hogy az erdélyi zsidóság anyanyelvében teljesen magyar maradt és a legújabb generáció is magyar anyanyelvű és minden erőszakos intézkedés, megfélemlítés és presszió ellenére ragaszkodni fog a magyarsághoz. Az sem lehet kétséges, hogy amennyiben a lakosság szabad, befolyásolatlan akaratnyilvánítására esetleges népszavazás útján alkalom nyílnék, a zsidóság a maga teljességében az ezeréves magyar hazza mellett tenne vallomást. E tekintetben az erdélyi zsidóság épp úgy megállná a helyét, mint a soproni zsidóság, amely az akkori mindenképp súlyos és a zsidóságra különös megpróbáltatásokkal járó időkben egy szálig a Magyarországhoz való tartozás mellett szavazott.”¹⁷¹

Az előbb jelzett „megpróbáltatásokkal járó idők” az erdélyi zsidóság számára 1936–1937-től jelentek meg. Egyrészt a Goga-Cuza kormány diszkriminatív rendelkezései, különösen az 1938. január 22-i törvény az állampolgárság felülvizsgálatáról jelentett komoly problémát. A zsidók állampolgárságát ugyanis kötelezően felül kellett vizsgálni. A törvény márciusi végrehajtási utasítása pedig a zsidóságot már nem vallási, hanem faji kisebbségnek tekintette.¹⁷² Faji alapon folytak az egyetemi és a munkahelyi felvételik, a kisajátítások. Egyre gyakoribbá váltak a zsidók ellen atrocitások is. 1940. augusztus 9-én pedig megjelent a zsidók jogállásáról szóló rendelet, amely megtiltotta a vegyes házasságot és faji alapon határozta meg a zsidóság fogalmát, illetve korlátozta politikai, gazdasági és szabadságjogaikat.¹⁷³ Másrészt nyilvánvalóvá vált, hogy a magyarországi zsidótörvényeket (1938. május 29., 1938. december 23.) a visszatért felvidéki területekre is alkalmazzák.

3.2. Az erdélyi zsidóság az előbbieket ellenére felszabadítóként köszöntötte a bevonuló magyar hadsereget, majd az új közigazgatást. Várakozásaikkal ellentétben azonban már szeptemberben sor került a nagyváradi és a kolozsvári zsidó újságok (Új Kelet, Népünk) betiltására, a zsidó sportegyesületek működésének felfüggesztésére (Haggibor, Makkabi), a nem vallási jellegű zsidó intézmények felszámolására. Az iskolákban és a munkahelyeken pedig a numerus nullus/clusus bevezetésére. Az Erdélyi Kárpát Egyesület és a Barabás Miklós Céh kizárta tagjai közül a zsidókat.¹⁷⁴ Az Erdélyi Múzeum Egyesület vezetése viszont az erre felhívó kormányrendeletet nem hajtotta végre.¹⁷⁵ Mindez azonban még mindig „rendezettebb” viszonynak

tűnt, mint a romániai Antonescu kormányzat zsidó politikája, ahol 1940 októberében már a zsidó vagyonok kisajátítása volt soron és 1940 szeptember – 1941 januárja között 40 zsidóellenes intézkedés lépett érvénybe.

Az erdélyi zsidóság „leválásáról” szóló közbeszéd első írásos nyoma Páll György¹⁷⁶ nyilatkozatában jelent meg. A magyarsághoz való viszonyát illetően Páll három csoportba osztotta az erdélyi zsidóságot: barátságos, közböcs, ellenséges. Szerinte 1938 elejétől, a Goga-kormányt – és ezzel annak zsidóellenességét – támogató magyar párti álláspont miatt a zsidóság 98%-a szembefordult a magyarsággal.¹⁷⁷ A magyar–zsidó viszonyt a temesvári tapasztalataival támasztotta alá: a helyi OMP tagozatnak 120 zsidó tagja volt és közülük kb. 40–50 fő a MN-ba is átlépett. (Ehhez képest a már idézet 1929-es magyarországi jelentés szerint br. Ambrózy Lajosnak az 1928-as választásokon 2400 szavazója volt Temesváron és a helyi magyarság legnagyobb vállalkozásának tekintett, magyar ház építkezése mögött Klein Jenő építésmérnök állt segítőkészségével.)¹⁷⁸ Mikó Imre ekkoriban készülő könyvében már 1924-re tette a leválást, a romániai kisebbségek összefogásának elmaradását, és ideológiai magyarázatot is igyekezett találni a németek és zsidók magyarságtól való politikai, szervezeti elkülönülésére. „A magyar anyanyelvű zsidóság fokozatosan és önként levált a magyarság testéről s a gazdasági konjunktúra hullámain emelkedve, sokat hangoztatott államhűségével a magyarságnál kedvezőbb helyzetet biztosított magának Románia politikai életében.”¹⁷⁹

Ez a tézis, amely ezzel egy konkurens nemzetépítő csoportot is konstruált, az EP 1941-es programjában vált hivatalos álláspontá. A program VIII. fejezete foglalkozik a zsidósággal. „A román uralom alatt az erdélyi magyarság testéről önként levált zsidósággal szemben helyeslünk és sürgetünk minden olyan törvényes és kormányintézkedést, mely a kérdés általános európai rendezéséig a zsidóságot a nevelés, a közvélemény alakítás és a jogszolgáltatás terén teljesen kizárja, a gazdasági életben pedig sürgős módot nyújt arra, hogy helyüket magyar szakemberek foglalhassák el. Mivel a termelő tőkét nemzeti vagyonnak tekintjük, a tőke és a termelés irányítása nem maradhat zsidó kézben. De ugyancsak felemeljük szavunkat a Stróhmán-rendszer ellen, mert ezt a keresztény és nemzeti gondolat ellen való legsúlyosabb merényletnek tartjuk.”¹⁸⁰

3.3. A parlamentben a zsidóságot érintő törvényjavaslatok tárgyalásakor az EP minden esetben támogatta a kormányzatot. A házassági törvény kiegészítéséről és módosításáról szóló törvényjavaslatot (a harmadik zsidótörvény) a felsőházi vita során a keresztény egyházak vezetői az egyházi ügyekbe való állami beavatkozásra hivatkozva elutasították. Maga a tör-

vényjavaslat fajvédelmi alapú volt, mert két zsidó nagyszülő esetén állapította meg a zsidó származást. Az EP vezérszónoka a törvényjavaslat vitájában Paál Árpád volt. Szerinte huszonkét év tapasztalata, „hogy a keresztény egyházaink szárnya alatt és szellemében tudott megnőni a mi nemzeti ellenállásunk, tudott fennmaradni a mi fajtánk ereje.”¹⁸¹ Így a keresztény lelkiség nemzetképző és a fajképződésre is hat. Ezért nem lehet a vallás és a faj kérdését elválasztani egymástól. A vegyes házasságokból származók esetében a fele részben keresztény származásúak fajvédelmére helyezte a hangsúlyt. Ennek érdekében két javaslattal élt. Ha valaki két zsidó és két keresztény nagyszülővel rendelkezett és 1895–1941 között a polgári házasságon túl keresztény egyház előtt is megtörtént a házasságkötés, az ilyen családból származót ne tekintsek zsidónak. Ezt a módosító javaslatot el is fogadták. Elutasították ellenben a másik javaslatát, amelyben – német mintára hivatkozva – azt kérte, hogy csak azt tekintsek zsidó származásúnak, akinek 3 teljesen zsidó nagyszülője van. (A törvény 2 zsidó nagyszülőhöz kötötte ezt a származási kategorizációt.) Paál az egész kérdést a fajok európai disszimilációjaként fogta fel és ebben a „magyar nemzettestnek” kívánt minél többet megmenteni a zsidóságból.

1941. december 17-én tárgyalta a parlament az izraelita vallásfelekezet jogi helyzetét módosító törvényjavaslatot, ahol az EP álláspontját szintén Paál képviselte. Itt történelmi érvelést használt. Az zsidó hitfelekezet recepciója a századfordulón megzavarta a keresztény egyházak felekezeti egységét. Majd – az első világháború utáni összeomlás –, a történelem bebizonyította, hogy ezt a kiváltságot nem érdemelte meg a „zsidók egyháza.” Ezért a párt nevében elfogadta és helyeselte az izraelita egyház törlését az elismert egyházak köréből. Ugyanígy ellenezte az átkeresztelkedés bármilyen formában való engedélyezését.¹⁸² Ez utóbbi állásponttal az unitáriusokat kivéve az (erdélyi) egyházak sem értettek egyet.¹⁸³

A zsidók mező-és erdőgazdasági ingatlanairól szóló törvényt Bánffy Dániel – az erdélyi párt tagja – mezőgazdasági miniszter, erdélyi politikus nyújtotta be. A törvényjavaslat vitájában az EP véleményét Braunecker Antal képviselte. Tapasztalata szerint „azokban a községekben, ahol zsidó birtokos volt, ott a lakosság nemzeti öntudata és morális ellenálló képessége annyival rosszabb és annyival gyengébb lett, hogy azt összehasonlítani sem lehet. Viszont ahol hivatása magaslatán álló keresztény magyar birtokos lakott, az a község egyenesen kivált, az elsők között volt.”¹⁸⁴ Ezért tartotta nemzeti érdeknek a zsidó birtokok keresztény kézbe adását. Az erdélyi birtokviszonyokra hivatkozva kérte a birtoknagyság maximumát 500 holdról 100 holdra leszállítani. Azt is felvetette, hogy ezen alapokból hozzanak létre 150 holdas mintagazdaságokat középirtokosoknak. Hasonlóképpen, a sző-

lőbirtokok esetében a szakembereknek való átadást javasolta. A kivételezésknél pedig azt kérte, hogy azokat is vegyék fel ide, akik Romániában bizonyították a magyarság melletti elkötelezettségüket. Megítélése szerint semmi esetre sem lehet egy-két esetről szó. (Egyik javaslatot sem fogadták el.) Bodnár Sándor erdélyi képviselő a kiosztandó földbirtokok elosztásában 10–15 holdas parcellákat kért, hosszúlejáratú gazdasági kölcsönökkel. Ő is fontosnak tartotta a mintagazdaságokat, illetve a szakoktatást, és ehhez is földterületeket kért. A szakoktatás terén az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület 1940 előtti hatékony munkáját emelte ki.¹⁸⁵

A törvényjavaslat szerint zsidók számára fakitermelést és bérletet csak a földművelési miniszter engedélyezhetett. Az EP szónoka azt a reményét fejezte ki, hogy a miniszter ezzel a jogkörével minél ritkábban fog élni. Képviselőtársa, Gaál Alajos azt javasolta, hogy a zsidó fakitermelők és kereskedők helyett a helyi faipari szövetkezeteket támogassák.¹⁸⁶ Braunecker ezen túl a strohman rendszer (vagyis a nem zsidóknak névlegesen átadott tulajdon és üzletvezetés) ellen szigorú ellenőrzést kért a faiparban. Még a törvényjavaslat előtt a székelyföldi vállalkozók emlékiratban fordultak az EP-hez és az Erdélyrészi Gazdasági Tanácshoz annak érdekében, hogy a székelyföldi fakereskedelmet kezükben tartó zsidókat kizárják az ágazatból.¹⁸⁷

3.4. 1941 nyarától a zsidóság mint a magyarsággal konkurens és „rossz szellemiséget” képviselő csoport jelenik meg az erdélyi magyar politikai közbeszédben. Néhány erdélyi vezető ebben is Budapest, és általában az ország előtt kívánt járni.

Tusa Gábor a zsidók arányszámáról szóló rendelkezéseknek végrehajtása terén úgy vélte, hogy Budapest késlekedik Erdélyhez képest. Észak-Erdélyben három ügyvédi kamarát hoztak létre, ahova 1315 ügyvéd jelentkezett, közülük 482 volt zsidó (37%), de mivel csak 6%-ot (+ 3% kivételezett) lehetett felvenni, a 655 végül felvett ügyvédből csak 57 zsidó származású (8, 8%) kapott alkalmazást.¹⁸⁸

Az Unitárius Egyházon belül – budapesti javaslatra – a második zsidótörvény értelmében megvonták a zsidó származású egyháztagoktól a szavazati jogot.¹⁸⁹ Később, 1943-tól rendkívül erős antiszemita kampány indult az egyházon belül „a legmagyarabb egyház” ideológiája keretében, feltehetően ezzel kompenzálva az egyház liberális, zsidókat is befogadó múltját.¹⁹⁰

Az erdélyi közéletben – a német bevonulás utáni időszakot nem számítva – 1942 első felében foglalkoztak a legtöbbet a zsidókérdéssel.

A zsidó cégtáblák eltűnéséről, a zsidóság visszaszorulásáról jelentek meg híradások.¹⁹¹ A *Nagyváradi* c. lap sérelmezte, hogy Szabó János a parlamentbe akkor behívott képviselő azzal indokolta 1938 előtti távolmaradását az

OMP nagyváradai tagozatától, hogy abban olyan arányban volt jelen a zsidó elem, amivel ő nem férhetett össze. Ez utalás volt Hegedűs Nándor nagyváradai OMP képviselő és a *Nagyvárad* c. lap tulajdonos-szerkesztőjére. Erre a kolozsvári *Ellenzék*, az EP hivatalos lapja, szerkesztőségi cikkben reagált: nem tudni, hogy a nagyváradai városházán mennyiben azonosítják magukat a *Nagyvárad* cikkével. „De tudjuk azt, hogy a történelem néhány lapja teleíródott az elmúlt évtizedekkel és lezárult az erdélyi magyarság életének is egy fejezete. A megnagyobbodott Magyarország pedig meg akarja és meg fogja oldani a zsidókérdést. Nagyrészt a zsidóságtól függ, hogy hogyan. Értse meg végre a zsidóság, hogy itt egy történelmi műtėti beavatkozásra van szükség, amelyet mindenképpen végre kell hajtani. Tudjuk, hogy az a műtét fájdalommal jár. Fájdalmakkal különösen azok számára, akik egynek vallották magukat a magyarsággal. Nem tudunk egyebet mondani nekik, mint, hogy viseljék el méltósággal fájdalmukat. És ha valóban magyaroknak érezték magukat, vessék alá magukat önként a műtétnek, amely egy nemzet számára – amelynek keblén hatezer éves vándorlásuk során megpihentek – meghozza a gyógyulást és az élet friss lehetőségét.”¹⁹² Az idézett megnyilatkozás egy nemzetileg konkurens csoport megkerülhetetlen disszimilációjáról szól.

1942 áprilisában a zsidókérdés megoldásáról tanácskozott az EP kolozsvári tagozati értekezlete. Itt Páll György beszámolt a zsidóbirtokok kisajátítási törvényéről. Botos János – kolozsvári tagozati főtítkár – pedig ismertette a Bihar vármegye törvényhatósági bizottságának zsidókérdésről készült felíratát, amelyet a párt magáévá tett, illetve a kolozsvári tagozat javaslatot dolgozott ki a zsidókérdés megoldása tárgyában.¹⁹³ A bihari kezdeményezés egy háború után megalapítandó zsidó nemzeti államba való kitelepítést lebonyolító intézmény létrehozását kezdeményezte. A kitelepítésig a magyarságtól való elkülönítést a „fertőző zsidó szellemiség” elpusztításával és a magyarság áldozathozatalának jutalmazásával magyarázta.¹⁹⁴

A korabeli erdélyi hivatalos álláspontot László Dezső és Teleki Béla megnyilatkozásai alapján próbálom meg rekonstruálni. László Dezső – református lelkész, parlamenti képviselő – a kolozsvári tagozati értekezlet időpontjában az EP Szolnok-Doboka megyei közgyűlésében fejtette ki álláspontját. Kiemelte Bánffy Dániel földművelési miniszter szerepét a zsidó birtokok kisajátításaiban és a zsidó bérletek felmondásának törvényesítése körül. „Az Erdélyi Párt a nemzet érdekeit nem csak a negatívumokban, hanem pozitívumokban is szolgálni kívánja. Nem elégszik meg csupán azzal, hogy csökkentse a káros zsidó szellem beszivárgását a magyar életbe, hanem pozitívává emeli a magyarság magatartását azáltal, hogy a keresztény gondolkodást és erkölcsöt teszi alapjává.”¹⁹⁵ A keresztény egyházak – hangsúlyozta több

helyen – a zsidó és a pogány gondolkodás ellen egyaránt küzdenek. A zsidóságot, már a századfordulótól, fajilag megszervezett külön társadalomnak tekintette.¹⁹⁶ A keresztény értékek követése mellett a magyar reform központi kérdésének, szavait idézve, a „magyar föld népe az új nemzetfenntartó történelmi osztály” megerősítését tartotta. „A zsidó birtokokra vonatkozó új földbirtok-politikai törvény azt mutatja, hogy ez az esedékes és szükséges folyamat egyre fokozódik. A nemzet szellemi rétegének és egész társadalmának teljes súlyával kell e folyamat gyorsabbulását és kiszélesedését sürgetnie. A zsidókra vonatkozó s a zsidóságot háttérbe szorító törvényeink lényegesen járultak hozzá a nemzeti társadalom szellemei és gazdasági megerősödéséhez, szociális célzatú újabb törvényeink sok magyar életnek és családnak adták meg azokat az életlehetőségeket, amelyeknek hiánya eddig csírájában fojtott meg sok nemzeti erőt.”¹⁹⁷ Ez az álláspont a saját nemzeti csoport és annak kulcsfontosságú társadalmi rétegének megerősítését képviselte.

Mindez Teleki Béla 1943 szeptemberi beszédéig, illetve a német bevonulásig egybe esett a kormány zsidókérdésben képviselt álláspontjával. Páll György már idézett EP-i képviselő összefoglalásában: „A miniszterelnök bejelentette, a zsidók fokozott megadóztatását vagyonaadó formájában és a katonaköteles zsidóknak munkaszolgálatra való kivétel nélküli bevonulását, nemkülönben a nagy zsidólakások igénybe vételét a lakásmizéria keresztény magyar szenvedőinek számára. Mindehhez az Erdélyi Párt és a benne tömörült magyarság szíve mélyéből tapsolt Magyarország miniszterelnökének, ...”¹⁹⁸

Az EP vezető politikusai 1942–1943 fordulójáig a zsidóság diszkriminatív disszimilációjában és a kitelepítésben látták a kérdés megoldását.¹⁹⁹ A következőkben, Teleki Béla beszédein keresztül szeretném részletezni az EP-i álláspontot. A pártelnök 1941. november 28-i parlamenti beszédében a zsidókérdés kapcsán két sajátosságra hívta fel a figyelmet. Egyrészt arra, hogy a zsidó szakembereket csak onnan szabad eltávolítani, ahol a helyükre mást tudnak állítani. Hiszen pl. a zsidók erdélyi vidéki hatósági orvosi állásokból eltávolítása után egyes félreeső helyeken „magyar népünk orvos nélkül maradt.”²⁰⁰ A másik felvetése arra vonatkozott, hogy Matolcsy Mátyás képviselővel szemben Teleki a budapesti zsidó ingatlan vagyon átvételét utoljára hagyná, mert ez a tulajdonforma szem előtt van, ellenőrizhető és adóztatható. Ráadásul az európai végleges rendezés, a *kitelepítéskor* ezt a vagyont nem lehet eldugni.²⁰¹ Teleki a Kállay-kormány bemutatkozásakor, 1942. március 15-i beszédében fogalmazott a legradikálisabban. A háborús gazdálkodás szerinte lehetőséget ad az államnak a zsidóság teljes kiszorítására a gazdaságból, amíg a háború végeztével a zsidókérdés kitelepítéssel végle-

gesen megoldható lesz.²⁰² Egy évvel később elhangzott parlamenti beszédében újból visszatért a zsidóság fokozatos eltávolítására, és miközben támogatta a munkaszolgálat bevezetését, azt javasolta, hogy ott használják fel őket, ahol a legnagyobb hasznot hajthatják a nemzetnek, pl. a vidéki orvosok pótlására. Ebben a beszédben a kitelepítés már nem csak, mint távlatos európai megoldás merült fel, hanem konkrétan azt javasolta, hogy a Máramarosba, Szatmárba, Szilágyba, Szolnok-Dobokába a századforduló óta bevándorolt zsidóságot el kell távolítani az országból.²⁰³ Az 1943. március 25-i nagyváradi beszédében elismerte, hogy a földbirtokpolitika terén a zsidókérdésben komoly lépések történtek. Érvelése szerint azonban, ha az iparból és kereskedeleméből kiszorított zsidóság tovább folytatja a tevékenységét, akkor nem adóköteles, és jóval nagyobb haszonkulccsal dolgozhat. „Ne névre, hanem tudásra szóljon az átállítás. Másrészről pedig fogjuk hozzá a zsidóság létszámának csökkentéséhez. Mindazokat, akiknek nincs magyar állampolgárságuk, most azonnal már a háború alatt ki kell telepíteni.”²⁰⁴ Teleki ötödik fontos megnyilatkozása az EP 1943. szeptember 12-i nagyválasztmányi ülésén hangzott el, ahol – mint azt már idéztük az 1.2. alfejezetben – „leértékelte” a zsidókérdést és megoldásról, kitelepítésről már nem is beszélt.

Mindezek mellett jelen volt az a dilemma is, hogy mi legyen azokkal a zsidó származású magyarokkal, akik minden kétséget kizáróan a két világháború között a magyar kisebbségi politika és kultúra élharcosai voltak, pl. Hegedűs Nándor OMP parlamenti képviselő, Janovics Jenő a kolozsvári Magyar Színház igazgató-rendezője, Ligeti Ernő író, szerkesztő, Róth Hugó ügyvéd, az OMP egykori befolyásos személyisége stb. Erről a kérdéstről igen keveset tudunk. 1941. március 27-én látott napvilágot a Miniszterelnök 2. 220/1941. sz. rendelete a második zsidótörvény (1939. IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásáról) észak-erdélyi-alkalmazására vonatkozó módosításokról. A 3 § szerint a miniszterelnök „mentesíthet olyan személyeket [családjaikkal együtt – B. N.] akik a visszacsatolt keleti és erdélyi országrészekben az elszakítás ideje alatt a magyarság létérdekeiért folytatott küzdelemben súlyos kockázatot vállalva tartósan közreműködtek és kimagasló érdemeket szereztek.”²⁰⁵ A rendelet ide sorolta azokat akik, magyarságukért szabadságukat vagy testi épségüket kockáztatták; hosszabb szabadságvesztést szenvedtek; testi bántalmazást szenvedtek; a magyarsághoz való tartozásukat minden kétséget kizáróan megvallották; azok családtagjai akik életüket veszítették. Mindezek elbírálására létrehozta egy véleményező bizottságot is, amely a miniszterelnök által kinevezendő elnökből és nyolc tagból állt, akik az erdélyi magyarság megszállás alatti vezetőiből kerültek ki. A bizottsághoz nem lehetett kérvényeket beadni. György Béla

szóbeli közlése szerint: Teleki Pál a bizottság elnökévé Bethlen Györgyöt kérte fel, aki áprilisban – a miniszterelnök halála után – erről lemondott.²⁰⁶ A rendeletben előírt 90 napos határidő, többszöri (legutóljára 1941. november 30-i) meghosszabításán túl a „magyarság vállalása” terén szerzett érdemek miatti mentesítésnek nem találtam nyomát.

3.5. A német bevonulás utáni helyzetben az Erdélyi Pártnak már nem sok befolyása volt a történésekre. Miközben Teleki Béla a színpalak mögött állítólag a Sztójay Döme miniszterelnökkel folytatott tárgyalásai során tiltakozott a zsidók deportálása ellen²⁰⁷ addig a hivatalos nyilatkozat szintjén az EP a zsidó vagyon felosztását a szociális kiegyenlítés érdekében kívánta felhasználni.²⁰⁸ Csak egyéni lépésekre került sor. Négy főispán és Nagyvárad polgármestere lemondott a deportálások ellen tiltakozva.²⁰⁹ Márton Áron nyilvános fellépése és Járossi Andor kolozsvári zsidómentő tevékenysége közismert.²¹⁰ Az EP politikusai közül Vita Sándornak 60-70 zsidó család mentesítését tulajdonítják, de Mikó Imre és az imrédyista Mester Miklós is közbejárt néhány mentesítés ügyében.²¹¹ A református, evangélikus és katolikus lelkészek pedig a lehetőségekhez képest a kikeresztelkedésben segítettek. Itt külön meg kell említeni László Dezső esetét – akit már idéztünk, mint a zsidókérdésben nyilatkozó erdélyi politikust – aki lelkésztársait a kikeresztelkedésben való segítségnyújtásra bízta.²¹²

A zsidókérdés esetében az erdélyi magyar politikai elit véleményét nem lehet általánosítani. Hipotetikusán el lehet különíteni azokat, akik nem osztották a levált erdélyi zsidóság konstrukcióját, vagy emberiség-szempontról nem értettek azzal egyet (pl. Krenner Miklós, Márton Áron, Járossi Andor). Mások a disszimilációval részben értettek egyet és európai folyamatnak látták a kitelepítést, de a deportálásokkal már – személyes, illetve humánus, vagy a háború utáni erdélyi új rendezés szempontjából – nem tudtak azonosulni (pl. László Dezső, Mikó Imre, Teleki Béla, Vita Sándor). A harmadik csoportba pedig azokat sorolom, akik a deportálásokat is magyar nemzeti érdekként felfogva támogatták.

A látószögek változását mind az önszemlélet, mind a zsidó és nemzetiségi kérdésben, a nemzetépítő álláspontok elsődlegességéhez köthetjük. Az adott politikusok sors történetének meghatározó eseménye a Trianonnal bekövetkezett kisebbségi helyzet volt. A második bécsi döntés ennek felülírását jelentette számukra, amely a nemzetközi erőviszonyok megváltozásának és egy hatalmi döntésnek volt köszönhető. Ennek az új helyzetnek a stabilizálása (illetve Dél-Erdély visszaszerzése) volt a legfontosabb stratégiai kérdés a számukra. Ennek rendelődött alá, és ez formálta át a kisebbségi sorsban töltött éveik tapasztalatanyagát, a nemzetkisebbségi jogokról és a

konkurens nemzetépítő csoportokról vallott nézeteiket. Új szemléleti konstrukciókat hoztak létre. Az önszemlélet terén a nemzetileg szervezett, keresztényebb-szolidárisabb, saját intézményeivel összeforrott, egyosztályú magyarság *képében hittek*. A nemzetiségi kérdés kezelésében a regionális kultúrfőlénnyel bíró, jó közigazgatással és a saját társadalom megerősítésével, telepítési technikákkal a kérdést kezelni képes, a nemzeti centrifugális erőknél ellenálló társadalomszervezés képét vizionálták. A zsidókérésben pedig a konkurens gazdasági-társadalmi csoport pozícióinak megszerzését és a nekik tulajdonított szellemiség meghaladását remélték. Mindezeket a látószögeket a nemzeti érdek, az erdélyi magyar szupremácia megszerzése és megőrzése határozta meg. Ezt keresztetzték azok az egyetemes emberi értékek, amelyek 1944 márciusa után a zsidókhoz való viszonyban felmerülhettek, de ebben, a korszellemmel szemben tehetetlen volt ez a közelmúlt tapasztalataiból egyébként is eltérő politikai álláspontra jutó, belső vitáktól terhes és megosztott elit. Mindezek pedig azt eredményezhették, hogy saját nemzeti- és osztálypozícióikat is elveszítik.

JEGYZETEK

- 1 2005 nyarán folytattam kutatást a témában. Majd ősszel a Teleki László Intézet konferenciáján tartottam előadást, amelynek ez a tanulmány az írásos változata. Időközben elkészült a *Limes* c. folyóirat észak-erdélyi tematikus száma, amely az egész kérdést több gazdasági, társadalmi összefüggésben tárgyalja. A politikai és eszmetörténeti változásokat illetően ezen tanulmánnyal párhuzamosan két kitűnő összefoglalás született. 2006 tavaszán olvashattam el Egry Gábor: *Az erdélyiség színeváltozása. Az Erdélyi Párt ideológiája: identitáspolitikai elemzési kísérlet. „Kis magyar világ” – szürke folt Erdély történetében.* című, jelenleg kéziratban lévő tanulmányát, majd Horváth Sz. Ferenc: *Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel. A holokausztt Észak-Erdélyben* című, szintén megjelenés előtt álló dolgozatát. Mindkét szerzőnek ezúton mondok köszönetet hozzám való jószágukért.
- 2 Balaton Petra: *A székely akció története*. Cartofil, Bp., 502 o.; Bárdi Nándor: *Az erdélyi magyar (és regionális) érdekek megjelenítése az 1910-es években. Magyar Kisebbség*, 2003. 3. 93–105 o.
- 3 Lényegi összefoglalást ad: Mikó Imre: *Erdélyi politika. Hitel, 1940–1941.* 2. 176–182. o. Az OMP aktuális nézeteit a kétévente megrendezésre kerülő nagygyűlések jól reprezentálják. A legutolsó sepsiszentgyörgyi nagygyűlés anyaga: Jakabffy Elemér: *Népkisebbségi kívánságaink és feladataink. Az Országos Magyar Párt kisebbségi és történelmi szakosztályának 1937 (évi)... tanácskozásainak előadásai és vitaanyaga.* I-II-III, Magyar Kisebbség, Lugoj, 1937.
- 4 A Magyar Népközösség meghatározó személyiségei társadalompolitikai elképzelésiről Horváth Ferenc Szabolcs: *A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. o. 368–386. o.; Gál Balázs-Berényi Viktor [Hajdú-Farkas Zoltán – Tánzos Vilmos: *A szociálpolitikus Venczel Józsefről. 1936–1940. Harmadkor*, 1985. 2.

- 5 Teleki Pál kormánya a második bécsi döntéstől; Bárdossy László kormánya 1941. április 4-től; Kállay Miklós kormánya 1942. március 9-től; Sztójay Döme kormánya 1944. május 22-től; Lakatos Géza kormánya 1944. augusztusától októberig.
- 6 A román képviselőket a román–magyar viszonyra hivatkozva nem hívták meg. Később a felsőházi megyei jelöléseknél pedig a felkért román személyek utasították vissza a részvételt.
- 7 Ezzel egyben a saját MÉP-en belüli pozícióit is megerősíthetőnek vélte az 1940 nyara óta készülődő Imrédy Béla vezette kiválás esetére. Csatári Dániel: Erdélytől Európáig. In: Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. 1992, XIV–XVI. o.
- 8 1940. december 19-én a NK Szomszédsági szervezetének kolozsvári elnöksége ülésezett és elindították az Erdélyi Magyar Szövetség szervezését. *Ellenzék*, 1940. december 20. 8. o.; a másnapi ülésen 200 tizedes és főtizedes jelent meg, a kolozsvári lakosság kb. 2/3 volt beszervezve és ezt kívánták folytatni. *Ellenzék*, 1940. december 21. 3. o. Címkezés nélkül az EP 1941. május 28-i alakuló ülésén elfogadott munkatervben is megjelent az erdélyi magyar politikamentes egységes társadalmi szervezet elképzelése. *Ellenzék*, 1941. május 29. 4. o.; 1944 augusztusában a szervezetet „egységes belső fronttá, igazi polgárőrséggé” szeretnék formálni. Nagy Géza: Új élet az ősi falak között. *Ellenzék*, 1944. augusztus 12. A román háborús kiugrás után a szomszédsági szervezetben tizedes találkozók tartanak Kolozsvár szerte. Puskás Lajos: Magyarok összetalálkozása. *Ellenzék*, 1944. augusztus 25. 3 o.
- 9 Mikó Imre: A magyar országgyűlés. *Hitel*, 1943. 11. 751–760. o.
- 10 Alberecht Dezső az EP ügyvezető alelnökének beszámolója. *Ellenzék*, 1942. január 19. 5. o.
- 11 Az 1942. február 12-i javaslatban 7, az erdélyi közéletben alig ismert név szerepelt, majd a február 14-i javaslatban 6 az EP-hoz tartozó személy szerepelt. Lényegében ezeket a képviselőket az időközben meghaltak és lemondottak helyére (8 fő) és a be nem hívott román nemzetiségű képviselők helyére delegálták. *Ellenzék*, 1942. február 13. 2. o., *Ellenzék*, 1942. február 15. 3. o., *Ellenzék*, 1942. február 16. 3. o.
- 12 *Ellenzék*, 1942. február 28. 1. o.
- 13 Uo.
- 14 Rendkívüli jelentőséget tulajdonítanak politikai és diplomáciai körökben a MÉP és az Erdélyi Párt szövetségének. *Ellenzék*, 1942. március 3. 8. o.
- 15 *Ellenzék*, 1943. szeptember 13. 1. o.
- 16 Uo.
- 17 *Ellenzék*, 1943. szeptember 18. 5. o.
- 18 Tamási Áron: Kérdés és felelet. *Ellenzék*, 1943. szeptember 14. 3. o.
- 19 Mikó Imre: Válasz egy ismeretlen magyar munkásnak. *Ellenzék*, 1943. szeptember 28. 5. o.
- 20 Interjú Márton Áronnal, amelyben az ifjúság és a munkásságot nevezi a két erdélyi társadalmi kulcskérdésnek. *Ellenzék*, 1943. szeptember 27. 2. p., V. J. A magyar munkás. *Ellenzék*, 1943. szeptember 30. 1. o. A székely famunkások helyzetével foglalkozott az Erdélyi Párt. *Ellenzék*, 1943. október 2. 2. o.; Munkásságunk felemelkedésének lehetősége. [Rézler Gyula írásának ismertetése.] *Ellenzék*, 1943. október 11. 5. o., Csighy Sándor: A magyar evangéliumi munkásszövetség új munkáéve. *Ellenzék*, 1943. október 14. 5. o.
- 21 *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. Erdélyi Párt, Kolozsvár, 1943, 115. o.
- 22 Mikó Imre: Önéletrajz és önbírálat. In: Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Polis, Kolozsvár, 2003, 309–310. o.
- 23 *Ellenzék*, 1944. március 20. 1. o.
- 24 *Ellenzék*, 1944. április 27. 3. o.
- 25 *Ellenzék*, 1944. augusztus 1. 8. o.

- 26 Az Erdélyi Magyar Tanács Memoranduma Horthy Miklós kormányzóhoz a háborúból való kiválás ügyében. In *Autonomisták és centralisták*. Összeáll. Nagy Mihály Zoltán – Vincze Gábor. EME – Pro-Print, Kolozsvár – Csíkszereda, 2004, 117–118. o.
- 27 Mikó Imre levele Balogh Edgárnak. Kolozsvár, 1949. X. 25. In Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Polis, Kolozsvár, 2003, 347. o.
- 28 Mikó Imre: Feljegyzés az Erdélyi Párt és a Békepárt között 1944-ben lefolyt tárgyalásokról. In: Balázs Sándor: *Mikó Imre. Élet- és pályakép*. Polis, Kolozsvár, 2003, 351 o.
- 29 *Ellenzék*, 1944. augusztus 23. 3. p.
- 30 Bánffy Miklós: Erdély legnagyobb magyarja. *Erdélyi Helikon*, 1942. október, 685. o.
- 31 Kós Károly: [válasza a *Termés* szerkesztőségének kérdéseire] *Termés*, 1943. nyár, 96. o.
- 32 Makkai Sándor: Az erdélyi szellem. *Pásztortűz*, 1926. 129–134. o.
- 33 László Dezső: Miért van szükség az Erdélyi Pártra? In: *Erdélyi szellem – magyar lélek*. Erdélyi Párt, Kolozsvár, 1943, 18. o.
- 34 Kós Károly: [válasza a *Termés* szerkesztőségének kérdéseire] *Termés*, 1943. nyár, 97. o.
- 35 Uo. 98. o.
- 36 Buday Árpád: Az erdélyi szellem. *Pásztortűz*, 1922. 333–334. o.
- 37 Bartók György: Erdély lelke irodalmában. *Pásztortűz*, 1925. 7. 343–345. o.
- 38 Tavasz Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. 365–367. o.
- 39 Imre Sándor: Töredékes gondolatok az erdélyi szellemről. *Pásztortűz*, 1926. 21. 488–490. o.
- 40 Mikó Imre: Magyarok és nemzetiségek. *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12. 238–242. o.
- 41 László Dezső: Miért van szükség az Erdélyi Pártra? In: *Erdélyi szellem – magyar lélek*. Erdélyi Párt, Kolozsvár, 1943, 21. o.
- 42 Cs. Gyimesi Éva: *Gyöngy és homok*. Kriterion, Buk., 1992, 101 o.
- 43 Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma*. Fraternitás, Bp., 1941, 214 o.
- 44 László Dezső: A kisebbségi élet ajándékai. Minerva, Kolozsvár, 284 o.
- 45 Mikó Imre: Magyarok és nemzetiségek. *Képviselőházi Napló*, 1943. november 12. 238–242. o.
- 46 Ravasz László: *Erdély*. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. 368–372. o.
- 47 Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért*. Húsz év jellemrajza. Kolozsvár, 1942.
- 48 Tavasz Sándor: Tavasz Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. *Pásztortűz*, 1940. 8–9. 365–367. o.
- 49 Borsody István: Magyarország és a csehszlovákiai magyarság. In: *Magyarok Csehszlovákiában 1918–1938*. Szerk.: Borsody István. Ország Útja, Bp., 1938; Dékány István: A kisebbségi lélek. *Budapesti Szemle*, 1939. május, 195–220. o. Bibó István: Erdély közszelleméről. *Korunk* 1993. 1. 13–18. o. (Bárdi Nándor bevezetőjével.)
- 50 Reményik Sándor: „Magunk revíziója”. *Pásztortűz*, 1933. 7. 124–125. o.
- 51 Tavasz Sándor: Nemzeti létünk kérdései. A prófétai nemzetszemlélet. *Pásztortűz*, 1936. 21. 435. o.
- 52 Imre Lajos: Hivatás és élet. *Pásztortűz*, 1938. 9. 487–490. o.; Uő: A kisebbségi élet erkölcs-tana. *Erdélyi Helikon*, 1938. 1. 1–12. o., és Uo. 2. 121–131. o, Uo. 3. 169–178. o.
- 53 Két másik meghatározó összefoglalás: *Erdély*. Szerk.: Deér József, Magyar Történeti Társulat, Bp., 1940, [Erdély a román uralom alatt blokk] 211–274. o; [Jordáky Lajos – Salamon László:] *Az erdélyi munkásság küzdelme a román uralom alatt*. SZDP, Bp., 1942, 93 o.
- 54 Bíró Sándor: *Kisebbségben és többségben. Magyarok és románok 1867–1940*. Sajtó alá rendezte: Csapody Miklós, K. Lengyel Zsolt, Szászi Júlia, EMPSZ, Bern, 1989, 578 o.
- 55 Juhász István: Esmék vagy emberek. *Ellenzék*, 1942. január 31. 7. o.
- 56 Tusa Gábor: *Harcunk Erdélyben magyarságunkért*. Húsz év jellemrajza. Minerva, Kolozsvár, 1942, 19. o.
- 57 Uo.

- 58 A jogfolytonosság helyreállítása a nemzetiségi jogalkotás terén. *Kisebbségvédelem*, 1–2. 1941, 1–6. o.
- 59 Mikó Imre: Az erdélyi magyarság sorsa a világháború után. In: *Magyarok és románok* II. Köt., Szerk.: Deér József, Gáldi László. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 1944, 209–250. o.
- 60 *Hitel*, 1940–1941. 2. 176–182. o.
- 61 Mikó Imre: Erdélyi politika. *Hitel*, 1940–1941. 2. Közli: *Hitel*, Kolozsvár 1935–1944. Vál., bev. tan.: Záhony Éva, Bethlen Gábor Könyvkiadó, Bp., 1991. 149. o.
- 62 Uo.
- 63 Uo. 150. o.
- 64 Uo.
- 65 László Dezső: Nemzeti társadalmunk erőviszonyai. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. Kolozsvár, 1943, 13. o.
- 66 Uo. 19. o.
- 67 Uo. 16. o.
- 68 Uo.
- 69 *Ellenzék*, 1940. november 11. 3. o.
- 70 Palatinus József: A megszállott erdélyrészi zsidó páholyok. *Magyarság*, 1942. április. 1., Uó: Egy páholy ahol magyarsághú magyarok is akadtak. A kolozsvári Unió Páholy és tagjai. *Magyarság*, 1942. április 5. 10. o.; Uó: Kik voltak a kolozsvári Unió szabackőműves páholy tagjai? *Magyarság*, 1942. április 11. 4. o.
- 71 *Ellenzék*, 1942. április 15. 2. o.; valamint Balázs Sándor: *Mikó Imre* i. m. 119–120. o.
- 72 *Ellenzék*, 1942. április 25. 3. o.
- 73 Balázs Sándor: *Mikó Imre* i. m. 300. o.
- 74 Mikó Imre: *Huszonkét év*. Stúdium, Bp., 1941, 224–225. o.
- 75 *Keleti Újság*, 1940. szeptember 4.; szeptember 5.; Sulyok István: Két erdélyi férfi. *Keleti Újság*, 1940. szeptember 18. 1. o. [Bethlen György és Pál Gábor].
- 76 Teleki Pál. Erdélyi feladatok. *Keleti Újság*, 1940. szeptember 22. 1. o.
- 77 Mester Miklós. Erdély. *Keleti Újság*, 1940. szeptember 24. 1. o.
- 78 A megválasztott vezetőség névsorát közli: *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt történetéhez* 1. A vezető testületek jegyzőkönyvei. Összeállította György Béla, EME–Pro-Print, Csíkszereda, 2003, 416–417. o.
- 79 Balázs Sándor: *Mikó Imre* i. m. 300. o.
- 80 Idézi Bánffy Miklós, *Felsőházi Napló*, 1940. december 18. 134. o.
- 81 Teljes erővel folyik az Erdélyi Magyar Szövetség szervezése. *Ellenzék*, 1940. december 24. 18. o.; Bartha Ignác felhívása. *Ellenzék*, 1940. december 30. 3. o.
- 82 Bánffy Miklós, *Felsőházi Napló*, 1940. december 18. 129. o.
- 83 Ahogyan ez a kolozsvári tízes szervezet és a városi közigazgatás kapcsolatában, pl. a jegyrendszer működtetésében meg is valósult. Csortán Ferenc: A kolozsvári Tízes Szervezet. *Hitel*, 1943. 4. 218–232. o., Vincze Gábor: Puskás Lajos és a Kolozsvári Tízes Szervezet. *Korunk*, 1996, 4. 100–105. o.
- 84 *Felsőházi Napló*, 1940. december 18. 130. o.
- 85 Uo.
- 86 Uo. 131. o.
- 87 Uo. 133. o.
- 88 Uo.
- 89 *Felsőházi Napló* 1940. december 19.
- 90 Bethlen György: Mi az igazság? *Keleti Újság*, 1940. december 22. 1. o.
- 91 *Ellenzék*, 1940. december 23.
- 92 *Keleti Újság*, 1940. december 28. 3. o.

- 93 Bánffy Miklós: Szent Mihály harangja. *Ellenzék*, 1940. december 24. 1. o.; Bethlen György: Karácsony, 1940. *Keleti Újság*, 1940. december 24. 1. o.
- 94 Csatári Dániel: Erdélytől Európáig. In: Mikó Imre: *Nemzetiségi jog és nemzetiségi politika*. 1992, XVI. o.
- 95 *Képviselőházi Napló*, 1941. december 3. 304. o.
- 96 Uo.
- 97 Uo. 327. o.
- 98 Uo.
- 99 Uo.
- 100 *Képviselőházi Napló*, 1941. december 4. 423. o.
- 101 Uo. 424. o.
- 102 Uo. 425. o.
- 103 Az EP csíki tagozata elítélte Pál Gábor felszólalását. Szerintük túl ment a hasznos kritika határán. *Ellenzék*, 1941. december 15. 1. o.
- 104 Hozzá kapcsolható a revíziót előkészítő szakmai háttér munka és diplomáciai tevékenység, a katonai közigazgatás ellenőrzése, a parlamenti képviselők behívása, a polgári közigazgatás bevezetése és a jogi-intézményi integráció stb. Lásd Ablonczy Balázs: *Teleki Pál*. Budapest, 2005.
- 105 Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve, Magyar Országos Levéltár (MOL) K 28 267. cs. 57. f.
- 106 Az OMP programja 1922. december 28.
- 107 Eiler Ferenc: A két világháború közti nemzetközi kisebbségvédelem rendszere. *Pro Minoritate*, 1997. 3–4. 64–91. o.; Uő.: Európai Nemzetiségi Kongresszusok a két világháború között. *Regio*, 1996. 3. 141–168. o.
- 108 Balogh Artúr: *A kisebbségek nemzetközi védelme*. Berlin, 1928, 329 o.; Uő.: A kisebbségek nemzetközi védelme és az állami jogok. *Erdélyi Múzeum*, 1933. 39–45. o.; Uő.: A székely vallási és iskolai önkormányzat. *Erdélyi Múzeum*, 1931. 10–12. 341–354. o.
- 109 Mikó Imre: A székely közületi kulturális önkormányzat. *Magyar Kisebbség*, 1934. 13. 365–378. o.; 15–16. 441–464. o.; Uő.: A romániai magyar kisebbség panaszai a Nemzetek Szövetsége előtt. *Hitel*, 1936. 3. 197–223. o.
- 110 A román kisebbségi statutum. *Hitel*, 1938. 3. 177–192. o.
- 111 MOL K 764–3. d. a dokumentum kiegészítései: MOL K 764–6 d. –3. illetve MOL K 764–7. d. –5. 26 o. Ismertetése: Bárdi Nándor: A szupremácia és az önrendelkezés igénye. Javaslato k, tervek, az erdélyi kérdés rendezésére (1918–1940). In: *Források és stratégiák*. Szerk.: Bárdi Nándor, Pro-Print, Csíkszereda, 1999, 83–84. o.
- 112 Ablonczy Balázs már hivatkozott Teleki monográfiáján túl, Diószegi István: Teleki Pál nemzetiségi politikája. *Magyar Tudomány*, 1991. 12. 1510–1517. o.
- 113 Teleki Pál: Magyar nemzetiségi politika In: Teleki Pál: *Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk., utószó: Ablonczy Balázs, Osiris, 2000, 354–414. o.
- 114 *Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve*, MOL K 28 267. cs. 1. f. A miniszterelnök még kilenc befolyásos volt erdélyit hívott meg a tanácskozá sra, köztük Bethlen Istvánt volt miniszterelnököt és Ravasz László református püspököt.
- 115 Uo. 20. f.
- 116 Uo. 34. f.
- 117 Uo. 37. f.
- 118 Benkő Levente: Magyar nemzetiségi politika Észak-Erdélyben (1940–1944). *Pro-Minoritate*, 2002, ősz, 22. o.
- 119 Az előbbi jegyzetben szereplő összefoglaló mellett a legfontosabb adatgyűjtés az oktatási-nemzetiségpolitikai viszonyokról: Szlucska János: *Pünkösdi királyság*. Az észak-erdélyi oktatás története 1940–1944., kézirat, Teleki László Alapítvány Könyvtára K3030/2004., 360 o.
- 120 *Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve*, MOL K 28 267. cs. 36. f.

- 121 Uo. 48–49. f.
- 122 Paál Árpád rendkívül tanulságos nemzetépítői életpályájáról: Horváth Sz. Ferenc: Utak, tévutak, zsákutcák. Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről. In: *Folyamatok a változásban*. Szerk.: Ablonczy Balázs – Fedinec Csilla, TLA, Bp., 2005, 117–160. o.
- 123 *Erdélyi értekezlet jegyzőkönyve*, MOL K 28 267. cs. 55. f.
- 124 Uo.
- 125 Uo. 56. f.
- 126 Uo. 58. f.
- 127 Uo.
- 128 Gállfy Zsigmond: Hozzászólás a román nyelv oktatásának kérdéséhez. *Keleti Újság*, 1940. szeptember 27. 5. o. A kolozsvári felekezeti iskolák tanárai tiltakoztak a román oktatás ellen. Csak az alsó négy osztályba és fakultatív tantárgyként javasolták bevezetni.
- 129 Itt saját tapasztalataimból, a magát transzszilvanistának valló Fábíán Ernővel és Nagy Györggyel folytatott beszélgetéseimre hivatkozhatom.
- 130 A sajtó szerint 1940. október 8-tól folyt a Dél-Erdélyből kiutasított magyarok helyébe az észak-erdélyi románok kiutasítása. *Keleti Újság*, 1940. október 10.
- 131 1940 novemberében írták alá a magyar-német kisebbségi egyezményt, amely a német népcsoporthoz tartozóknak szabad nyelvhasználatot, arányos képviselést stb. biztosított.
- 132 *Keleti Újság*, 1941. május 29. 3. o.
- 133 Ebből a legnagyobb konfliktussal a földreform revízió járt. Mintegy 17-20 000 pert indítottak a volt (magyar)birtokosok a földreform (döntően román) kedvezményezettjei ellen.
- 134 Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1937. november, 201–209. o.; Uő: A nemzetiségi kérdés nem-területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1938. augusztus, 303–312. o.
- 135 Pataky Tibor: *Vázlat arról, hogy a román impérium alá került magyarság részére minő jogállás volna biztosítható*. MOL K 764–4. d. 35 f.
- 136 Pataky Tibor: Nemzetiségi politikánk alapjai. *Láthatár*, 1942. 10. 219. o.
- 137 Uo. 223. o.
- 138 Moravek Endre: A nemzetiségi kérdés és a magyar társadalom. *Láthatár*, 1942. 10. 298. o.
- 139 Makkai Sándor: A nemzetiségi kérdés szabályozásának lelki feltételei. *Láthatár*, 1942. 228. o.
- 140 Uo.
- 141 Sziklay Ferenc: Közvéleményünk és a nemzetiségi kérdés. *Láthatár*, 1942. 1. 2–7. o.
- 142 Mikecs László: A magyar önszemlélet változása. *Termés*, 1943. nyár, 79. o. Kapcsolódó tanulmánya: Romantikus önszemlélet a szomszédságunkban. *Termés*, 1943. tavasz, 77–101. o.
- 143 Uo. 80. o.
- 144 *Képviselőházi Napló*, 1941. november 25.
- 145 Rónai András: A nemzetiségi kérdés területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1937. november, 201–209. o.; Uő: A nemzetiségi kérdés nem-területi megoldásai. *Magyar Szemle*, 1938. augusztus, 303–312. o.
- 146 Mikó Imre levele Pataky Tibornak, 1944. március 15. In: Balázs Sándor: *Mikó Imre i. m.*, 371. o.
- 147 Mikó Imre beszéde a költségvetési vitában. *Képviselőházi Napló*, 1942. november 20. 18. o.
- 148 Uo. 17. o.
- 149 Uo. 18. o.
- 150 Uo.
- 151 Uo.
- 152 Uo. 19. o.
- 153 Mikó Imre: Erdély és a nemzetiségi kérdés. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. EP, 1943, Kolozsvár, 86–87. o.

- 154 Mikó Imre levele Pataky Tibornak, 1944. március 15. In: Balázs Sándor: *Mikó Imre* i. m., 369–374. o.
- 155 *Képviseelőházi Napló*, 1943. november 12. 240. o.
- 156 Uo. 241. o.
- 157 Uo. 240. o.
- 158 Albrecht Dezső beszéde a közigazgatási reform vitájában, 1943. In: *Erdély a magyar országgyűlésen*. EP, Kv., 1944. 33–34. o.
- 159 Ligeti Ernő: *Erdély vallatása*. Cluj-Kolozsvár, 1922, 86 o.
- 160 OMP IB 1923. október 12-i ülésének határozata. In: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*. A vezető testületek jegyzőkönyvei, Összeállította, bevezető, jegyzetek György Béla, Pro-Print–EME, Csíkszereda–Kolozsvár, 2003, 27. o.
- 161 OMP IB 1924. október 18-i ülésének jegyzőkönyve. Uo. 61. o.
- 162 Az Országos Magyar Párt 1924. december 14-ikén megtartott nagygyűlésén elfogadott határozati javaslatok. *Magyar Kisebbség*, 1925. 1. 30. o.
- 163 L. Jávor Béla: A népkisebbségi ügyvédek számbavétele. *Magyar Lapok*, 1936. november 1. 13–14. o. A határozat hátterére Horváth Sz. Ferenc hívta fel a figyelmemet.
- 164 OMP IB 1936. november 14-i ülésének jegyzőkönyve. In: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*, A vezető testületek jegyzőkönyvei, Összeállította, bevezető, jegyzetek György Béla, Pro-Print–EME, Csíkszereda–Kolozsvár, 2003, 196. o.
- 165 *A Vásárhelyi Találkozó határozatai* 13. o. kézirat; ua. *A Vásárhelyi Találkozó, Hitel*, évf., 1937. 3. 230–257. o.
- 166 1935-ben egyesült az A. C. Cuza vezette Nemzeti Keresztény Védelmi Liga és az O. Goga vezette Nemzeti Agrár Párttal. A pártprogram része volt a numerus clausus és a városok elrománosítása is.
- 167 OMP IB 1938. február 10-i ülésének jegyzőkönyve. In: *Iratok a romániai Országos Magyar Párt történetéhez*, A vezető testületek jegyzőkönyvei, Összeállította, bevezető, jegyzetek György Béla, Pro-Print–EME, Csíkszereda–Kolozsvár, 2003, 211. o.
- 168 Mikó Imre: *Huszonkét év*. Studium, Budapest, 1941, 201. o.
- 169 Erről a folyamatról: Horváth Ferenc Szabolcs: A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. *Magyar Kisebbség*, 2003. 2–3. 368–386. o.; Uő: Az Erdélyi Lapok ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetszocializmus Erdélyben (1932–1940). *Regio*, 2004. 3. 101–142. o.
- 170 *Néhány adat az erdélyi zsidóság helyzetéről*. MOL, K 64 – 35. cs. – 1929–27–520. res. pol., 1. f.
- 171 Uo. 3. f.
- 172 Nagy Lajos: *A kisebbségek alkotmányjogi helyzete Nagyromániában*. ETI, Kv., 1944, 69. o.
- 173 Uo. 168. o.
- 174 Lówy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig*. Erdélyi Szépműves Céh, Kv., 1998. 74–81. o.
- 175 Uo. 140. o.
- 176 Behívott képviselő, az EP Paál Árpád mellett a zsidókérdésben legtöbbet nyilatkozó vezetője.
- 177 Amiről nem beszéltünk... *Keleti Újság*, 1940. december 24. 11. o.
- 178 *Néhány adat az erdélyi zsidóság helyzetéről*. MOL, K 64 – 35. cs. – 1929–27–520. res. pol., 2. f.
- 179 Mikó Imre: *Huszonkét év*. Studium, Bp., 1941. 48. o.
- 180 Az Erdélyi Párt programja. *Ellenzék*, 1941. május 28. 4. o.
- 181 *Képviseelőházi Napló*, 1941. július 1. 374. o.
- 182 *Keleti Újság*, 1941. december 19.
- 183 Az Unitárius Egyház központi hatáskörbe vonta az áttérések engedélyezését és az 1941–1944 közti időszakban beadott 92 ilyen irányú kérésből 8-at engedélyezett. Pál János: *Az unitarizmus mint a legmagyarabb vallás, az egyházpolitika újragondolása*. Kézirat, 11. o.
- 184 *Képviseelőházi Napló*, 1942. június 2. 312. o.

- 185 *Képviselőházi Napló*, 1942. június 3. 383. o.
- 186 *Képviselőházi Napló*, 1942. június 3. 383–384. o.
- 187 *Ellenzék*, 1942. április 30. 5. o.
- 188 *Ellenzék*, 1941. június 27.
- 189 *A Magyarországi Unitárius Egyház Szervezeti Törvénye*. Szerk. Ferencz József, Erdő János, Bp., 1942. 20–21. o.
- 190 Simén Dániel: Unitárius lelkész és az új világ. In: *Magyarság és vallás*. Kv.; Abrudbányai János: Egyedül voltunk. *Unitárius Közlöny*, 1944. 7.; Gellei József: *Nemzetnevelés*. Kv., A téma feldolgozását adja Pál János: *Az unitarizmus mint a legmagyarabb vallás, az egyházpolitika újragondolása*. Kézirat, 16 o.
- 191 Pl. Tüenedeznek a zsidó cégtáblák. Visszatér a keresztény múlt. *Ellenzék*, 1942. február 7. 9. o.
- 192 Pártpolitikai furcsaság. *Ellenzék*, 1942. február 27. 3. o.
- 193 *Ellenzék*, 1942. április 15. 3. p., *Ellenzék*, 1942. április 23. 2. o.
- 194 *Magyar Lapok*, 1942. március 19. 5. o.
- 195 *Ellenzék*, 1942. április 15. 3. o.
- 196 László Dezső: Nemzeti társadalmunk erőviszonyai. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. EP, Kv., 1943, 13. o.
- 197 Uo. 16. o.
- 198 Páll György: A zsidókérdés Magyarországon. In: *Erdélyi kérdések – magyar kérdések*. EP, Kv., 1943, 42. o.
- 199 Horváth Sz. Ferenc: Népcsoportpolitika, szociális kompenzáció és gazdasági jóvátétel. A holokauszt Észak-Erdélyben. *Múltunk*, 2006. 3. megjelenés alatt. Horváth a bukovinai és moldvai magyarok áttelepítési terveit és a magyarországi politikusok és szakértőknek a zsidóság kitelepítésére vonatkozó elképzeléseit együtt mutatja be.
- 200 Teleki Béla: Az Erdélyi Párt álláspontja a kül- és belpolitika kérdéseiben. In: *Erdély a magyar képviselőházban*. I. EP, Kv., 1942, 18. o.
- 201 Uo.
- 202 Az Erdélyi Párt programja és a Kállay-kormány. In *Erdély a magyar képviselőházban*. II. EP, Kv., 8. o.
- 203 Teleki Béla: Hogyan látja az országos problémákat az idegen megszállás alatt élt magyar? 1942. november 25-én, a felhatalmazási vitában elhangzott parlamenti beszéd. In: *Erdély a magyar képviselőházban*. II. EP, Kv., 1943, 29–30. o.
- 204 Teleki Béla: Áldozatkészség és felelősségvállalás. In: *Erdélyi szellem – magyar lélek*. EP, Kv., 1943. 13–14. o.
- 205 *Budapesti Közlöny*, 1941. március 27. 1–2. o.
- 206 György Béla évek óta kutatja Bethlen György életútját. Ezúton mondok köszönetet azért, hogy a mentesítés kérdésére és Bethlen szerepére felhívta a figyelmemet.
- 207 Tibori Szabó Zoltán: *Teleki Béla erdélyisége*. NIS, Kv., 1993. 26. o.
- 208 *Magyar Lapok*, 1944. május 11. 5. o.
- 209 Bethlen Béla, Beszterce-Naszód és Szolnok-Doboka vármegye, Jósika János, Szilágy vármegye, Mikó László, Maros-Torda vármegye, Hlatky Endre, Bihar vármegye főispánja és Soós István Nagyvárad polgármestere.
- 210 Lőwy Dániel: *A téglagyártól a tehervonatig*. Erdélyi Szépmíves Céh, Kv., 1998. 123–133. o.
- 211 Uo. 154. o.
- 212 Bálint Pataki József személyes közlése, akinek édesapja akkor László Dezső segédlelkésze volt.